

**GÜNDOGAR ÝURTLARYNYŇ
HALKARA
GATNAŞYKLARYNYŇ TARYHY**

Aşgabat – 2010

© **Hojaberdi Çakanow.** Ýokary okuw mekdepleriniň gündogary öwreniş hünäriniň talyplary üçin okuw gollanmasy.

Taryh ylmylarynyň kandidaty **J. Annaorazowyň** ylmy redaksiýasy bilen

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürlenildi.

© **Hojaberdi Çakanow.**
© **Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti.**

Giriş

Gündogar ýurtlarynyň halkara gatnaşyklarynyň taryhyny öwrenmek, ýurdumyzyň ýokary okuw mekdepleriniň degişli bölümlerinde olary ýaşlara öwretmek, olaryň ylmyň bu ugurlaryny ýeterlik derejede özleşdirmeklerini gazanmak şu günüň möhüm çäreleriniň biri bolup durýar.

Türkmenistan watanymyz Garaşsyzlygy gazanandan soň, aýratynam Beýik Galkynyşlar we Täze özgertmeler döwründe bu ugurda önjeýli üstünliklere eýe bolundy.

Şu gün Türkmenistan dünýäniň 129 döwletleri bilen diplomatik gatnaşyklary alyp barýar, Halkara konwensiýalarynyň we ylalaşyklarynyň konferensiýalaryna gatnaşýar. Diňe 2009-njy ýylda ýurdumyz möhüm ähmiýetli halkara resmonamalaryň 10-syna goşuldy. Geçen 2009-njy ýylda Türkmenistanyň Prezidenti dünýäniň awraýly döwletleriniň 15-de ýokary derejedäki resmi sapar bilen boldy. Şonça-da daşary ýurtdan ýokary derejedäki döwlet we hökumet deligasiýalary Türkmenistanda boldylar. Munuň özi ýurdumyzyň halkara- hukuk binýazynyň barha pugtanylýandygynyň alamatydyr. Häzir Türkmenistan dünýäniň ýüze golaý döwleti bilen özara peýdaly söwda – ykdysady gatnaşyklaryny alyp barýar.

Dünýä döwletleri bilen amala aşyrylýan köptaraply özara peýdaly gatnaşyklarymyzyň başynda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow dur. Ol 2009-njy ýylda biziň halkara derejesinde gazanan ustunliklerimize uly baha berip şeýle diýdi: “Geçen 2009-njy ýylda biz ata Watanymyzyň, mähriban halkymyzyň at-awraýyny, şan- şöhratyny arşa göteren ägirt uly işleri amala aşyrdyk. Bu ýylda biz dünýäniň dürli döwletleri bilen hoşniýetli gatnaşyklary, iki taraplaýyn şzara bähbitli hyzmatdaşlygy pugta ýola goýduk. Şeýle hem ýer ýüzünde abadançylygy gorap saklamaga we berkitmäge öz

mynasyp goşandygymyzy BMG-nyň belent munberinden dünýä jar etdik”.

Umuman Garaşsyz, baky Bitýarap Türkmenistanyň soňky ýyllardaky belent depginleri ösüşleri, onuň dünýä arenasyndaky barha artýan işjenlige döwletimiziň daşary syýasatynyň, diplomatiýasynyň hil taýdan ýokary galýandygy bilen adalatly baglaşdyrylýar. Magtymguly adyndaky TDU-nyň Dünýä taryhy kafedrasynyň mugallymlary tarapyndan taýarlanan “Halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýanyň taryhy okuw gollanmasy talyplara gadymy döwürden başlap agzalan meselä düşünmäge, çylşyrymly ýagdaýlary, dogry ögrenmäge, olardan baş çykarmga kömek eder, olaryň dünýä garaýşyny, gözüetimini giňeltmäge mümkinçilikler döreder. Bu dersniň okadylmagy şeýle hem, beýleki kwapdaş dersleri ýagny taryh, jemgiýeti öwreniş, filosofiýa ýaly dersleri öwrenmeklerine, netijeli özleşdirmekligine ýardam eder.

Biziň ýurdumyzyň dünýäniň dünýäniň dowletleri bilen hoşniýetli, deň hukukly, şeýle hem özara bähwitli gatnaşyklaryň tarapdarydygyna, bu syýasatyň halkymyzyň at – abraýyny mundan beýläkde ýokary götermäge ýetirýän bimöçber täsirine hormatly Prezidentimiziň “ Döwlet adam üçindir” diýen şygryna hemde taryhy geçmişiň mysalynda, hemem şu günüň mysalynda çuňňur duşunmeklerine uly kömek eder.

Bu gollanma özüniň döwrebaplygy we ähmiýeti bilen tapawutlanýar. Türkmenistanyň ösüp, halkara syýasy ulgamynda uly ösüşlere eýe döwründe onuň öwrenilmegi has hem zerurlygy ýüze çykarýar. Gollanma ýazylanda maglumatlary has anyk we takyk beýan etmek usulyndan peýdalanyldy. Wakalara we maglumatlara zerur ýerinde düşündirişler berildi. Olaryň has täzeleri, ygtybarlylary we ylmy taýdan esaslandyrylanlary saýlanylyp alyndy.

Tema: Gadymy Gündogar ýurtlarynyň halkara gatnaşyklary

Gadymy döwürde Gündogar ýurtlarynyň özara gatnaşyklaryna şaýatlyk edýän köp sanly resminamalar, ilçi hatlar, şertnamalar, we beýleki halkara resminamalar saklanyp galypdyr. B.e.ö. III müňýyllyklarda Müsür hökümdarlary goňşy halklar bilen, Gyzyly deňiz kenarýaka ýurtlarynyň birnäçesi bilen aragatnaşyk etmek üçin synanyşyklar edipdirler. Halkara gatnaşyklarynyň taryhynda in gadymy ultimatum b. e. ö. XVI a degişlidir. Müsür bilen göçme halk-giksoslaryň urşy wagtynda, giksoslaryň serdary Fiwynyň hökümdaryna bitirip bolmajak talaplary bildiripdir, eger-de bitirilmedik ýagdaýynda uruş başlamak diýip haýbat atypdyr.

Assiriýa ilkinji gezek özbaşdak döwlet hökmünde ýatlanylýar. Assiriýanyň kuwwatly şasy Aşurbanipal (b.e.ö.668-626 ý) bolupdyr. Bu şanyň şahsyýeti we syýasaty XIX asyrdan Ninewiýanyň we Kuýundžiginiň şa köşkleriniň harabaçylyklaryndaky Sargonidleriň kitaphanasynyň we döwlet arhiwiniň tapylmagy sebäpli belli bolupdyr. Aşşuranyň hökümdary Aşşuruballit I (XV asyryň aýagy-XIV asyryň başy) güýçli döwlet döredýär, Wawiloniýany öz täsirine boýun egdirýär. Onuň agtygy Arikdenil ilkinji sapa “Assiriýanyň” patyşasy diýen ady alýar.

XIV-XIII asyrlaryň dowamynda Assiriýa bütin Demirgazyk Mesopatamiýany we Wawiloniýa gelýän ähli gatnaw ýollary (esasanam, Tigr, Ýewfrat derýalary we olaryň gollary boýunça ýük daşalýan ýollary) basyp alypdyr. Şeýle hem, Arrapha döwleti (häzirki Kirkuk) basylyp alnypdyr. Şu döwür üçin öz-özlerini dolandyryýan oba we şäher obşinalary häsiýetli bolupdyr...

XIII asyrdan başlap, patyşanyň roly has artyp başlaýar; Serkerde patyşanyň roly artýar. XII asyrdan Assiriýanyň täsiri az mahal gowşandan soň, ýene-de Tiglatpalasar I (XII asyryň

aýagy-XI asyryň başy) döwründe Assiriýanyň roly ýokary galyp başlaýar. Ol Wawilonda, Demirgazyk Siriýada we Finikiýada üstünlikli uruşlary alyp barypdyr we daglyk Ermeni ýerlerine ýörişler edipdir, ýöne soňabaka Siriýa sähralyklaryndan arameý taýpalarynyň Demirgazyk Siriýa we Demirgazyk Mesapotamiýa çozuşlary bolupdyr. Assiriýa döwleti gowşapdyr.

Birneme soňrak Assiriýanyň täze basybalyjylykly hereketleri bolup geçýär. X-IX asyrlarda Assiriýa patyşalaryna öz hökümdarlygyny dikeltmek başardypdyr. Aýratynam, Demirgazyk Mesapotamiýada we Assiriýadan Gündogardaky daglyk etraplarda Assiriýa goşunlary yzygiderli ýagdaýda Günorta tarap hüjüm edýärdiler (Wawiloniýa), demirgazykda Urartu, gündogarda Midiýa, günbatarda Siriýa tarap.

Emma Siriýada Assiriýa berk gaýtawula sezewar bolýar we gowşaýar. IX asyryň aýagyndan Assiriýada uzaga çeken social-syýasy krizis başlanýar. (şonda olaryň hemme raýonlary tozaýar).

Iri döwletler we bileleşikler bilen bolan söweşlerde (aýratynam Urartu bilen) Assiriýa basyp alan ýerleriniň bir bölegini elinden gideripdir. (göreş dindarlar bilen barly toparlaryň-söwdagärleriň, emeldarlaryň, harbylaryň arasynda bolupdyr). 3-nji raýatlyk urşy netijesinde Tiglatpalasar III patyşa bolýar. (ol birnäçe çäreler bilen bilelikde harby reforma hem geçiripdir; goşun döwletiň eklenjinde bolmaly edilýär).

Tiglatpalasar III döwründe Assiriýa ýene-de basybalyjylykly uruşlary geçirýär. Öňdäki 100 ýylyň dowamynda ähli Alynky Aziýa (Urartudan we käbir gyra çetki welaýatlardan başgalar) basylyp alnypdyr.

Tiglatpalasar III soň, onuň ogly Salamansar V (727-722 ýý), Sinaherib (705-680 ýý) harbylara daýanyp, ýurtda adatdan daşary ýagdaýy ýola goýupdyrlar, hatda Wawilony doly dargadypdyrlar. Bu ýagdaý Sargon II (722-705 ýý), Assarbaddan (680-669 ýý) döwründe hasam erbetleşipdir, 679-

672-nji ýyllarda Assiriýa Demirgazykda we Gündogarda kimmerililer, skifler, midiýalylar bilen uruşlar alyp barypdyrlar.

VIII asyryň aýaklaryndan başlap, Assiriýanyň duşmanlary onuň garşysyna harby bileleşikleri goýmaga synanyşypdyrlar. (Wawiloniýa, Elam, kāmahal Mūsūr, Siriýa, Finikiýa we Palestina döwletleri, haldeý we arap taýpalary we ş. m.) patyşa Aşşurbanibalyň (669-~633 ýý) döwründe, onuň dogany tarapyndan-ol Wawilon patyşasy Şamaşşumukin tarapyndan ýolbaşçylyk edilen birleşige garşy gönükdirilen uruş Assiriýanyň kuwwatyny doly gowşadýar. Köpçüligiň ýagdaýy agyrlaşýar. Hojalykda esasy güýç gullar, harby ýesirler, göçürilip getirilenler bolupdyr. Aýratyn artykmaçlyklardan peýdalananlar ybadathanalar bolupdyr. Çapawulçylykly uruşlar boýun egdirilen ýurtlaryň ilatyny gedaýlaşdyrypdyr, Assiriýany gowşadypdyr. Goşunyň ahlak ýagdaýy ýaramazlaşypdyr. Assiriýanyň harby-tehniki gazananlary VII asyrdan başlap, onuň monopoliýasy bolmagyny bes edipdir.

Uzaga çeken uruşlardan soň, Wawiloniýa we Midiýa bileleşigi Assiriýany derbi-dagyn edýärler, esasy şäherlerini ýok edýärler. 605-nji ýylda bolsa Assiriýa döwleti ýok edilýär. Assiriýanyň begzadalary ýok edilýär (uruşlar wagtynda); ilatyň galany Mesopatamiýanyň arameýleri bilen goşulypdyrlar.

Manu kanunlary sanskritçe ýazylyp, 2650 sany iki setirli goşgulary (şlokлары) özünde jemleýär. Olar 12 sany baba bölünýär. Manu taglymaty esasynda, diplomatik sungat uruşň önüni almagy we parahatçylygy berkitmegi başarmakdan ybaratdyr. Uruş we parahatçylyk ilçilere baglydyr, eýsem-de, olar soýuzdaşlary döredýärler we tersleşdirýärler. Olaryň golastynda, şalaryň arasynda uruş we parahatçylyk döredip biljek işler bolupdyr. Şol sebäpli diplomat ugurtapyjy, köptaraplaýyn ylymly, adamlary özüne çekmäge ukyply bolmalydyr. Döwlet baştutanyna, hormatly ýaşdaky, görelde, gaýduwsyz, batyrgaý, wepaly, ylymly şahsyýet diplomatlyga

hödürlenipdir. Iň çylşyrymly meseleler ilki bilen diplomatik ýol bilen çözülipdir. Güýç ikinji orunda bolupdyr. Hindi hökümdarlary işeňňir daşky syýasaty alyp barypdyrlar. Maurýa dinastiýasyny (neberesini) esaslandyryjy Çandragupta, Isgender Zülkarnaýyň (Aleksandr Makedonskiniň) mirasdary Selewk bilen parahatçylygy ýola goýmagy başarypdyr. Olar ilçihanalary alşypdyrlar we bilelikdäki gatnaşyklaryny berkitmek üçin nebereleýin (dinastiýalaýyn) nika gurnapdyrlar: Çandragupta Selewkiň gyzyna öýlenipdir. Selewkiň Hindistandaky ilçileriniň biri grek Megasfen Hindistanyň paýtagty Pataliputranyň giňişleýin ýazgysyny galdyrypdyr. Megasfeniň birentek gürrüňlerini grek geografi Strabon ýazypdyr. Çandraguptanyň agtygy, şa Aşogyň wagtynda hindi ilçileri diňe bir Selewkidleriň döwletine barman, hatda Makedoniýa baryp ýetipdirler. I-II asyrlarda Kuşan şalygynyň hindi hökümdarynyň ilçileri Rim imperiýasyna barypdyrlar.

B. e. ö. I müňýyllykda bütewi gul-eýeçilikli gadymyhytaý döwleti birentek ownuk we iri şalyklara dargapdyr, olar b. e. ö. VIII asyrdan özbaşdak bolupdyrlar, gepleşiklere girişipdirler, soýuz baglaşypdyrlar, öz aralarynda urşypdyrlar.

B. e. ö. III asyrdan Sin şalygynyň hökümdary Çžan bütewi gul-eýeçilik döwletini döredipdir. Ol Sin-şi-hua-di (Siniň beýik sary şasy) derejesini kabul edipdir we goňşy taýpalary we halkyýetleri basyp almak üçin birnäçe gezek ýörişleri gurapdyr.

Bu eýýamda Hytaý şa edaralarynda (kanselýariýalarynda) möhüm wakalaryň ählisini ýazypdyrlar. Hytaý ilçihanalaryň ýolbaşçylary missiýalaryň ýetirilişi hakda giňişleýin hat üsti bilen hasabat beripdirler, olaryň maglumatlary şu güne çenli saklanylyp galypdyr. Imperator U-di (b. e. ö. 140--87 ý) işeňňir daşary syýasaty ýöredipdir. Uzak günbatarda, gunnlaryň eýelän sähralaryndan başga tarapda medeniýetli döwletleriň bardygyny bilip, öz harby Çžan Sany günbatar şalyklary bilen göçme taýpalaryň garşysyna (birleşik) döretmek üçin ugradypdyr. Emma ol 12 ýyldan (b. e. ö. 138 ý-126 ý)

dolanyp gelipdir. Maksat başa barmandyr, ýöne Çsan San Orta Aziyanyň we Eýranyň halklary hakynda giňişleýin maglumatlary toplapdyr, olardan Hytaý goşunlary birnäçe ýyldan soň gunnlary dargadyp Orta Aziýanyň serhetlerinde peýda bolanlarynda peýdalanypdylar. Hytaýdan Günbatar ýurtlaryna söwda kerwen ýoly döredilip, ol 300 ýyl toweregi dowam edipdir. B. e. ö. I asyrdan Parfiýa şalarynyň ilçileri birnäçe gezek Hytaýda bolupdylar.

Hytaýly harby ýolbaşçy we diplomat Ban Çao b. e. ö. I asyryň ahylarynda gunnlaryň dürli taýpalaryny özaralaryndan çaknyşdyrmagy we olary Hytaýyň serhetlerinden daşlaşdyrmagy başarypdylar. Biziň eramyzýň 90 ýyllarynda Ban Çao Orta Aziýanyň uly bölegini Hytaý imperatorynyň häkimiýetine boýun egdiripdir we Merw şäherine baryp ýetipdir. Uzakda, günbatarda kuwwatly döwlet Rim imperiýasynyň ýerleşýänini bilip, Ban Çao onuň bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýmaga synanyşypdyr. Ilçihana Parfiýanyň üsti bilen gidipdir, emma parfiýanlar hytaýlylary aldapdylar, çünki olar rimliler bilen hytaýlylaryň arasynda soýuz (birleşme) bolmagyny islemändirler. Rimliler bilen aragatnaşyk başa barmandyr.

Ýuliy Sezaryň Mirasdary Oktawian Awgustdan Rim imperiýasynyň 500 yyllyk taryhy başlanýar. Daşary syýasatda we diplomatiýada işleri dolandyryş üýtgäpdir. Ähli daşary syýasat meseleleri imperatoryň (prinseps) garamagyna degişli bolupdyr. Diplomatiýa prinseps tarapyndan -bellenilýar imperator gullukçylarynyň wezipesine öwrilipdir, olar diňe prinsepsin önünde hasabat beripdirler. B. e. I-II a. Parfiýa şalygy gündogar yurtlarynyň arasynda iň kuwwatlysy bolupdyr. Rim-Parfiýa serhedi boýunça Gündogardan Günbatara kerwen yoly geçipdir, sebäbi onuň üstünden gözegçilik etmek uly girdeýji getiripdir. Rim bilen Parfiýanyň serhedi diýlip Ýewfrat ykrar edilipdir. Rimlileriň Parfiýa harby ýörişleri şowsyz tamamlanypdyr.

Tema: Gündogar ýurtlarynyň orta asyr halkara gatnaşyklary

IV asyryň ahylarynda Hytaýyň bütin demirgazygyny tobalar (sýanbi) basyp alýar. Olaryň serdary Toba Guý imperator diýlip yglan edilýär. Toba Guýuň agtygy demirgazyk Hytaýda Demirgazyk Weý dinastiýasynyň düýbünü tutýar.

Hytaýda çarwalaryň höküm süren zamany Hytaý taryhnamasyna Günorta we Demirgazyk dinastiýalaryň döwri diýlip atlandyrylýar.

Bütin Demirgazyk çarwalar tarapyndan eýelenenden soň köp mukdardaky ilat günorta göçýär, ýurt tozýar. Günortada olar boş ýatan ýerleri özleşdirip başlaýarlar. Emma günortada-da ýagdaý gowy bolmandyr. Sebäbi häkimiýet erksiz bolansoň “güýçli hojalyklar” hojaýynçylyk edipdirler.

Emeldarlar, köşk adamlaram dek oturmandyrlar. 317-nji ýylda Loýan eýelenenden soň köşk adamlary Szýan(häzirki Nankiniň töwereginde) şäherinde ýygnanyp Syma Ýanyň neslinden bolan birini imperator diýip yglan edýärler. Onuň dinastiýasy 317-419 ýyllarda Gündogar Szin ady bilen hokum sürüpdür. Ýöne bu dinastiýanyň häkimiýeti erksiz bolupdyr. Özem olaryň asly demirgazykly bolansoň ýerliler (günortalylar) bilen oňuşmandyrlar we özara uruşlar başlaýar. IV asyryň ahylarynda-Günorta asyryň başlarynda Sun Eniň we Lu Sýunyň ýolbaşçylygynda gozgalaňlar bolup geçýär. Gozgalaň basylyp ýatyrylýar.

Gozgalaňy basyp ýatymaga gatnaşan serkerdeleriň biri Lyu Ýuý häkimiýeti eýeleýär we ol Sin dinastiýasynyň (420-478) düýbünü tutýar. Şu döwürde käbir işler amala aşyrylýar, döwlet ýerleri birneme giňeldilýär, ýerli halkyň ýagdaýyny gowylandyrmak

demirgazygy yzyna gaýtaryp almak barada käbir işler edilýär.

V asyryň ahyrlarynda Hytaýyň günortasynda tagt üstündäki uruşlar ýene-de güýjeýär. Şol döwürlerde üç sany dinastiýanyň patyşalyk süren ýyllary diýip ýyl ýazgysyny döredýänler belläpdirler. Ýagny Si (479-501), Lyan (502-556) we Çen (557-588). Munuň özi ýurduň dagynyklygyny aňladypdyr. Imperatorlaryň häkimiýeti paýtagtyň töwereklerinden aňryk gitmändir. Demirgazygy eýelemek başartmandyr. Ýogsam 354-369-njy ýyllarda Huan Weniň komandirligindäki günortaly goşunlar çarwalary birnäçe gezek ýeňipdirlerem, ýöne yza çekilmeli bolupdyrlar. Demirgazygy soňky gezek Lyou Yuý (424-453) almaga synanyşypdyr. Olam bolmandyr.

Demirgazyk Hytaýyň territoriýasy Tobalylar basyp alan we Demirgazyk Weý döwleti emele gelen döwürde öran pes ýagdaýda bolupdyr. Ummasyz mukdardaky ýerler taşlanyp haşal otlar ösüpdür, tut agaçlary gurapdyr, suwaryş sistemalary ýykylypdyr, obalar bolsa boşap galypdyr. Şäherler weýran edilipdir, ilaty bolsa gyrlypdyr, yesirlige äkidilipdir, ýa-da bolmasa günorta gaçypdyrlar. Senetçilik bolsa diňe käbir obalarda saklanyp galypdyr. Söwda düýbünden diýen ýaly ýatypdyr, onuň ýerini alyş-çalyş eýeläpdir. Puluň funksiýasyny köplenç ýüpek matalar we atlar ýerine yetiripdir.

Çozuşlaryň tamamlanmagy bilen bu ýurtda oba hojalygy dikeltmek işleri başlaýar. Ilat ýuwaş-ýuwaşdan öz ojagyna dolanyp ugrayar. Döwürden peýdalanan “güýçli hojalyklar” başardyklaryndan köp ýerleri eýelemäge synanyşyk edipdirler we garyp ekerançylary özlerine tabyn etmäge galşypdyrlar. Şol döwürde bolup geçen ykdysady meseleler bilen baglanyşykly wakalar dürli taryhy çeşmelerde öz beýanyny tapýar. Biz olary şol

döwürden galan köp sanly arza-şikayatlaryň we dokladlaryň mysalynda görýäris.

XII asyrdaky Hytaýyň territoriýasynda dört sany döwlet bolupdyr: demirgazykda- Çžurçmenleriň Szin, demirgazyk-günbatarda-tangutlaryň Günbatar Şya döwleti, günortada-Günorta Sun imperiýasy, Ýunnanda (günortada) Nançnsao döwleti. Bu Hytaýyň dagynyklygynyň alamaty.

XIII asyryň başlarynda täze bir howp-mongollaryň howpy ýüze çykýar. Ondan öň tangutlar, çžurçmenler çozup heläk edipdirler. 1206-njy ýylda mongol döwletiniň döremegi bilen bu howp has hem güýjeýär.

Şundan soň mongol goşunlary Hytaý diwarlaryndan günorta çozuşlar gurap ugraýarlar. Hytaýyň demirgazygyndaky uruşlar tä 1234-nji ýyla çenli dowam edýär.

Şeýlelikde, mongollar ägirt uly territoriýany tutup, kuwwatly döwlet (Jahan guş) döredýärler. Mongollar öz döwletine hytaý adyny-Ýuan dakýarlar.

Hytaýy eýeläp mongollar paýtagty Pekine geçirýärler.

Hytaý umuman ägirt uly tozgunçylyga sezewar edilipdir, ilat birnäçe esse azalypdyr. Başda mongollar Hytaýy ägirt uly öri meýdana öwürmek isläpdirler. Yöne siwilizasiýanyň lezzeti bu maksatdan el çekmäge mejbur edipdir.

XIV asyryň ortalarynda Ýuan döwleti çöküp ugraýar. Üstesine-de tebigy betbagtçylyklar hem häli-şindi gaýtalanyp durupdyr. Ekerançylyk ýerleri azalypdyr, senetçilik çöküpdür. Hazyna garyplaşypdyr. Şol sebäpden hem gadagan edilendigine garamazdan daýhanlar ellerine ýarag alypdyrlar. Dinastiýa sikli, palçylar kesekileriň häkimiýetiniň soňunyň gelyändigini hakynda aýdypdyrlar.

XV-XVII asyrlarda Hytaýyň alyp baran uruşlary, umuman goranyş häsiýetde boldy. Demirgazykda Hytaý

mongollaryň çözüşyny häli-şindi serpikdirip durupdyr. Sebäbi uruş ýoly bilen mongollar Hytaýy söwda etmäge mejbur edipdirler. Şonuň üçin hem Min hökümeti 1488, 1500, 1570-nji ýyllarda mongollar bilen şertnamasyny baglaşmaga mejbur bolupdyr. Yüpek, däne we gymmat bahadan maldarçylyk önümlerini mongollardan satyn almaga mejbur bolupdyrlar.

Hytaý Ýaponiýa bilen hem söwda edipdir. Min hökümetiniň ýaponlar bilen söwdany çäklendirmäge eden synanyşyklary uruşlara getiripdir. 1528-nji ýylda ýapon garakçylarynyň gämileri uly hytaý porty Ninbony talaýarlar we otlaýarlar. Muňa jogap edip Min hökümeti özüniň ähli portlaryny daşary ýurtlar üçin ýapýar. Bu bolsa gaçakçy söwdanyň güýçlenmegine getirýär. Sebäbi söwdadan, has hem daşary söwdadan uly girdeji alýan söwdagärler we feodal toparlary ýapon garakçylary bilen dürli söwda operasiýalaryny amala aşyrypdyrlar. 1555-nji ýylda ýapon gämileri hat-da Ýanszy bilen Nankine çenli ýüzüpdirlir we köp talaňçylyklary amala aşyrypdyrlar. Diňe XVI asyryň 60-njy ýyllarynda uly flotuň kömegi bilen Min hökümetine ýaponlary kenarýaka raýonlardan kowmak basardýar.

XVI asyryň ahyrynda Hytaý bilen Koreya bir tarapdan, Ýaponiýa bolsa beýleki tarapdan özara uruş turýar. Onuňam sebäbi ýaponiýanyň syoguny Toyotomi Hidäyosi koreýany Hytaýa garşy uruşda ozone soýuzdaş edinmekçi bolýar. Emma Koreýa oňa boýun bolmaýar. Onuň üçin hem 1592-nji ýylda Ýaponlaryň 200 müňlük goşuny derbi-dagyn edilip, yurt ýaponlaryň golastyna geçýär.

Koreýadan soň öz üstüne çözuljagyny aňan we Koreýanyň patyşasynyň haýyşy boýunça min imperatory Koreýa uly goşun iberýär. Birleşen hytaý we koreý goşunlary 1593-nji ýylda zabt edip ýaponlaryň elinden

alýarlar. 1593-nji ýylda bolsa olar ýaponlary hem deňizde, hem-de gury ýer-de ýeňýärler. Şu ýeňiş minleriň gazanan iň soňky uly ýeňşidir.

XVI asyryň ahylarynda häzirki Mukdeniň töwereginde ýaşayan çžurçmen taýpalaryň (soňra mançžurlar) bir taýpa soýuzyna birleşýärler. Olaryň serdary Nuphasy Merkezi we Gündogar Mançžuriýanyň goňşy taýpalaryny boýun egdirip, Szin döwletiniň hany bolýar. Min hökümetiniň ýarag güýji bilen olary boýun egdirmek barada eden tagallalary puja çykypdyr. Mançžurlaryň han-beglerine-de çozuşlar zerur bolupdyr. Nurhasy Hytaýa salgyt tölemegini bes edipdir we 1618-nji ýylda Minler bilen uzak uruşlara başlaýar. Mançžurlar esasan çarwa bolansoňlar, hem-de Hytaýyň söweş tilsimlerini gowy bilendikleri sebäpli yzly-yzyna şäherlerini eýeläpdirler. Hytaý Lyaodun ýarym adasyny we Günorta Mançžuryany elden gideripdir. Minlere Demirgazyk Hytaý düzlüğine girelgede ýerleşen Şanhaý-guan galasyny elde saklamak kynlyk bilen başardypdyr.

Öz döwründe Min hökümeti basybalyjylykly syýasat ýöretmäge-de synanyşyk edipdir. 1520-nji ýylda Birma garşy guralan basybalyjylykly ýöriş netijesiz gutarypdyr.

XVII asyryň başlarynda Hytaý Orusýet bilen hem ilkinji diplomatik gatnaşyklary açypdyr. Ýöne ol dürli sebäplere görä ösüp gidibermändir.

Hytaý kenarlarynda ilkinji peýda bolan ýewropalylar-portugal konpistadorlary (basybalyjylar-isi-ça) bolupdyrlar. 1516-njy ýylda Rafael Perestrellonyň komandirliginde portugal gämisi Hytaýyň kenaryna gelýär. 1517-nji ýylda Fernan d'Andradeniň baştutanlygynda portugal gämileri Hytaýa gelýär we olar Hytaýyň kenarlarynda söwda daýanýan punktlaryny edinmäge synanypdyrlar. Bu barada Min köşgi bilen gepleşik geçirmäge girişýärler. Emma beýleki bir

portugal eskadrasy Hytaý kenaryna gelip, güýç bilen söwda faktoriýasyny açmaga synanyşýar. Olar kenaryka raýonlary oka tutup, kenar goragçylary bilen urşa girýärler. Netijede Hytaýa aralaşmak puja çykýar. Hytaý kenarlaryny berkidýär we goňşy ýurtlar bilen söwdany kesýär. Bu bolsa ýurduň daşary söwdasyna zyýan yetirýär.

XVI asyryň 40-njy ýyllarynda portugallar Guandun welaýatynyň demirgazygynda Hytaýa ýene-de aralaşyp başlaýarlar. Olara her hili ýollar bilen Ninbonuň golaýynda söwda bazasyny esaslandyrmak başardýar. Yöne portugallaryň eden-etdiligi, ýapon garakçylary bilen aragatnaşyk etmekleri Min hökümetini berk çäreler görmäge mejbur edýär. 1549-njy ýylda uly deňiz söweşinden soň portugallar Hytaýdan kowulýar. Muña garamazdan portugallar para-peşgeş ýoly bilen 1557-nji ýylda Manao portuny eýeläpdirler, bu bolsa soňra hytawy koloniýa öwürmekde portugallara baza bolup hyzmat edipdir.

XVII asyryň başlarynda Hytaý kenarlarynda ispanlar hem peýda bolupdyr. Soňra gollandlar peýda bolýarlar. Olar hem dürli talaňçylyklar bilen meşgullanypdyrlar. 1624-nji ýylda gollandlar Taýwanyň günorta bölegini eýeläpdirler, ýöne Hytaýyň kenarlarynda berkleşmek başartmandyr.

Gollandlar bilen bir wagtda iňlisler hem peýda bolupdyrlar. Ueddeliň komandirligindäki iňlis eskadrasy Humen berkitmesine deňizden zarba urup yok edýär. Netijede Guançzouň üsti bilen Hytaýy söwda etmäge mejbur edýär.

Ýewropalylar hytaý deňiz söwdaýarlerini talapdyrlar we hytaýly emigrantlaryň söwda işini çäklendiripdirler, gämilerini konfiskläpdirler. Olar arzan bahadan zat

alypdyrlar (ýüpek, farfor, senetçilik önümleri). Ýerine ýarag we temmäki satypdyrlar.

Ýewropalylar şeýle talaňçylyk etseler-de, olar min hökümeti tarapyndan ýurduň içine girmek gadagan edilipdir.

Ýarag güýji bilen Hytaya girip bilmänlerinden soň, olar missionerleriň kömeginden peýdalanyptyrlar.

Iezuet –missioner Mateo Riççä 1601-nji ýylda Pekine gelmäge rugsat berýärler. Ol köşkte uly abraýdan peýdalanyptdyr. Missionerleriň arasynda italýanlar, ispanlar, nemesler we beýlekiler bolupdyrlar. Olar Hytaýy koloniýa öwürmekde köp işleri geçiripdirler. Ýöne ýewropanyň gazananlaryny ýaýratmakda-da köp iş geçiripdirler. Ylym, tehnika, ýarag, top, kalendary düzetmäge kömek beripdirler, söwdada-da araçy bolupdyrlar, äýnek, sagat getiripdirler.

XV-XVII asyrlarda Hytaýyň syýasy durmuşynda-da öwrülişik bolmandyr. Ýogsam ykdysadyýet-de we durmuşdurmuşda köp üýtgeşmeler bolup geçipdi. Munuňam sebäbi Min imperiýasynda döwlet gurluşynda orta asyr despotiýasy agalyk edipdir. Bu režim bolup biläýjek täzelikleri rehimsizlik bilen ýatyrypdyr.

Häkimiýet köplenç ýagdaýda haremhana agtalarynyň eline geçipdir. Olar parahorluk, ogurlyk bilen meşgullanypdyrlar. Wezipeler tejribeli emeldarlara ynanylmadyr. Imperatorlar dolandyryş bilen meşgullanmandyrlar.

Adamlary yzarlamak görnüp eşidilmedik derejä ýetipdir. Munuň üçin gizlin aňtaw guramalary döredilipdir. Çinownikler aşakdan (oba) ýokara (köşk) çenli yzarlanylypdyr.

Ýurduň içinde we daşynda bolýan şeýle wakalar döwrüň öňde baryjy adamlaryny başgötermäge mejbur edipdir. Alymlaryň we emeldarlaryň progressiw toparlary

bolan zatlar barada imperatora hat üsti bilen häli-şindi yüzlenip durupdyrlar.

Inspektorlar palatasynyň emeldarlary özleriniň imperatoruň adyna doklad ýazyp bilmek hukugyndan peýdalanyň, agtalaryň eden-etdilikleri barada hut imperatoruň adyna hat ýazypdyrlar. Olary 1498-nji ýylda agtalary agdarmak hem başardypdyr. Şonda inspektorlara Imperator akademiýasy bolan Hanlinin alymlary ýardam edipdirler.

XVI asyrdaky reforma ugrundaky syýasy uruş güýçlenýär. Reformatorlar esasan syýasy ugurlarda täzelikleriň girizilmegini talap edipdirler. Imperator döwlet işine gelmeli, sada ýaşamaly, köneleriň yoluny dowam etdirmeli, döwlet aparatyny azaltmaly, wezipä belenilende urugçylyga, para-peşgeşe ýol bermeli däl, Agtalary kowmaly, zehinli alymlar, emeldarlar işe çekilmeli. Bilim sistemasyny, ekzameni (synagy) kämilleşdirmeli. Köne kanunçylyk tankyt edilipdir.

Dokladçylar ykdysadyýetiň gözgyny ýagdaýy barada ýazypdyrlar. Döwlet kärhanalarynyň, duz, magdan monopoliýalarynyň ýatyrylmagyny talap edipdirler. Olaryň dokladynda şahsy senetçilik we manufakturalaryň işini bökdeýän döwlet dokmaçylygynyň ýatyrylmagy talap edilipdir.

Reformatorlar daşary syýasaty aktiwleşdirmegi talap edipdirler. Goşunyň hili we ýagdaýy berk tankytlanypdyr.

Görkezilýän ýaramaz ýagdaýlary düzetmegiň ýerine Min hökümeti reformatorlardan oň alypdyr. 1508-nji ýylda 300 sany paýtagtly emeldar tussag edilipdir. Hanlin akademiýasy hem ejir çekipdir. Onuň görnükli alymlarynyň 200-si türmä salynypdyr.

Terrora garamazdan syýasy talaplar azalmandyr. Şonuň üçin hem imperator 1567-nji ýylda agtalary

wezipelerden boşadyp, olaryň ornuna belli alymlary goýmaga mejbur bolupdyr. Imperator an Szýuýçzeni belleýär. Ol ýurduň peýdasyna birnäçe çäreleri durmuşa geçirýär. Natural salgyt, zähmet borçlary ýatyrylyp, pul salgydy girizilýär. Özem ilat we ýerleriň ölçegi anyklanandan soň. Bir wagtky gaçgagyň ýerine garyndaşlarynyň töleg borjy ýatyrylýar. Agyr bergilerem ýatyrylýar. Magdanlara we duza döwlet monopoliýasy ýatyrylýar. Emeldarlaryň wezipä bellenmeginiň we olary barlamagyň tertip-düzgünlerini girizýär. Imperator döwlet işlerine gatşmagy ylalaşýar.

Täzeliklere reaksiya garşylyk görkezipdir. Oňa töhmet atypdyrlar. Ölenden soň dönük diýip ygylan edipdirler, maşgalasynam grypdyrlar.

XVI asyryň 90-njy ýyllarynda feodallaryň şäheriň yokary gatlaklarynda oppozision göreş güýçlenipdir. Onuň merkezi Usi şäherinde (Hytaýyň günortasynda Ýanszi derýasynyn boýunda) ýerleşen Dunlin akademiýasy bolupdyr. Oppozisiya paýtagtdan kowlan emeldarlar gatnaşypdyrlar. Oňa Gu Sýançen ýolbaşçylyk edipdir. Olaryň talaplary Çzan Szýuýçzeniňki bilen gabat gelipdir. Dunlinçilere 1620-nji ýylda öz kandidatlaryny tagta çykarmak başardypdyr. Ýöne ol zäherlenip öldürilipdir. Häkimiýeti ýene-de agtalar we geldi-geçdiler eýeläpdir. Ähli dunlinçiler jezalandyrylyp öldürilipdir, tarapdarlaryny bolsa sürgün edipdirler. Aýratynam alymlary yzarlapdyrlar, akademiýalaryň we mekdepleriň köpüsi ýatyrylypdyr. 1624-nji ýylda reformatorçylyk hereketi derbi-dagyn edilýär. Reaksiya ýeňýär.

Reaksiya döwründe ilatyň gün-güzerany ýaramazlaşýar. Gozgalaňlar başlaýar. Oňa her hili gizlin jemgyýetler ýolbaşçylyk edipdir. Şolaryň biri hem gizlin “Ak bägül jemgyýeti” bolupdyr. Onuň ýolbaşçylygynda 1622-nji ýylda Şandun welaýatynda gozgalaň başlaýar.

1628-nji ýylda dagynyk gozgalaňçy goşunlar Gansuda, Şenside birleşýärler. Hökümet Şensä goşun iberýär.

1631-nji ýylda gozgalaňçy goşun Huanheniň günbataryna geçip paýtagta tarap süýşüp ugraýar. Ýöne yeňilýär we ýene-de günorta çekilýärler.

1635-nji ýylda Henanda 32 sany uly gozgalaňçy ýolbaşçysy we 72 sany ownuk otrýadlaryň ýolbaşçylary ýygnaýşyp birleşmäge synanyşýarlar. Olar Gao Ynsýany ýolbaşçy saýlaýarlar. Emma 1635-nji ýylda-da 1636-1639-njy ýyllarda-da gozgalaňçy goşun yeňlipdir. Ýöne dowam etdiripdirler. Hökümet amnistiýa yglan edipdir. Söweşlerde Gao Ynsýan öldürilipdir. Başga bir serdar Çzan Sýançžun gabawa düşüp, ýesir alnyp, soň hökümete gulluk edýär.

1639-njy ýylyň 2-nji ýarymynda daýhanlar goşunynyň ýolbaşçysy Szyçen bolupdyr. Ol daýhanyň ogly bolup, özem Şensili eken. Onuň otrýady Loýany eýeläpdir. Kaýfyny birnäçe gezek gabawa alýarlar. Eýelän yerlerinde zapaslary açlyk çekýän ilata paylapdyrlar. Soňra Hubeyde Sýanyan şäherini alýarlar.

Gozgalaňçylar goşuny kämilleşdiripdir, berk tertip-düzgüni girizipdirler. Olja ýygnamak gadagan edilipdir. Azygy, mallary, gymmat bahaly zatlary tabşyrmaly bolupdyr. Onuň yerine sylag berlipdir.

Gozgalaňçylar Li Sziçeniň ýolbaşçylygynda hökümet düzmäge synanyşypdyrlar. Ýokary häkimiýet we armiýa ýolbaşçylyk Li Sziçeniň ýolbaşçylygynda serdarlar sowetine deňişli bolupdyr. Göreşiň esasy maksady Min hökümetini ýok etmek, iri feodallary we köşk adamlaryny gyrmak bolupdyr. Aşakylardan kontribusiýa alypdyrlar. Şäher ilatyna dürli çemeleşipdirler. Ony üçe bölüpdirler: baýlar, orta gatlak, ýönekeý halk. Zatlar garyplaryň arasynda paýlanypdyr. Olaryň belli bir dini ýgarlary bolmandyr. İçinde buddistlerem, daoslaram,

musulmanlaram bolupdyr. 1644-nji ýylda Siýan şäherini eýeläp, Li Sziçeni imperator diýip yglan edýärler. Onuň yzysüre bolsa, 3 günlük gabawdan soň Pekini eýeleýärler. Imperator özüni asýar.

Şäheri eýelän gozgalaňçylaryň serdarlary tertip-düzgünü ýola goýupdyrlar. Talaňçylyk, zorluk gadagan. Şäheriň baş maşgalasy bir esgeri iýmitlendirmeli bolupdyr. Salgyt almak, bergileri töletmek ýatyrylýar. Iň ýokary gatlagy yzarlapdyrlar, öldüripdirler. Şäher emeldarlaryny wezipeden kowup, ýönekeý adamlaryň hataryna goşupdyrlar. Kontribusiýa tölänləri erkinlige goýberipdirler.

Gozgalaňçylar döwlet edaralaryny döredip başlaýarlar. Onuň üçin asaky emeldarlary, türmeden çykarylan öňki köşk adamlaryny ulanypdyrlar. Pul çykarypdyrlar.

Feodallar güýç ýygnap ugrapdyrlar. Olar mançžurlar bilen soýuz baglaşýarlar. Olar süýşüp başlaýarlar. Gozgalaňçylar gabawdan gorkup, Pekinden gidýärler. 1644-nji ýylyň iýunynda mançžurlar Pekini alýarlar. Oktýabrda Abahay Nurhasyny imperator diýlip yglan edilýär. Dinastiýa Sin. Li Sziçen söweşde ölýär. Hubey-Hunan raýonynda. Gozgalaň ýeňilýär.

Tema: XIX asyryň birinji ýarymynda Eýranda, Owganystanda we Orta Aziýada halkara gatnaşyklary.

XVIII asyryň ahyrynda iňlis we fransuz diplomatik agentleri Eýrana birnäçe gezek aralaşypdyrlar, olaryň maksady bu ýurdy öz hökümetleriniň syýasatyna çekmekden ybarat bolupdyr. Eýran bazary iňlis we fransuz buržuaziasyny özüne imrindiripdir, mundan başga-da Russiýanyň, Türkiýäniň serhetlerinde hem-de Hindistana we Orta Aziýa uzalan ýollarda Eýranyň möhüm strategiki ýagdaýy bardy.

1794-nji ýyla gelinende Eýran doly diýen ýaly esasan astrabad we mazandaran feodallaryna daýanýan Gajar dinastiýasynyň häkimiýeti astynda birleşdirildi. Rehimsiz we mekir bolan Aga Muhammet şa boýun bolmadyk feodall baýlary basyp ýatymagy, Zakawkazýede Eýranyň ganly häkimligini dikeltmegi we Owganystan bilen serhetdeş topraklary basyp almagy özüne esasy maksat edip goýýar. Onuň goşunynyň 1795-nji ýylda Tbilisä çözmagy elhenç gan döküşiklige we 12 müň adamyň gulçulyga sezewar edilmegine sebäp bolýar. Ýekaterina II-niň patyşalyk eden döwrüniň iň soňky ýylynda rus hökümeti Eýran bilen urşa başlaýar. Rus goşunlary, has aňry ilerlemek we tähran tagtyna Aga Muhammediň doganyny çykarmak maksady bilen Derbendi we Bakuwy eýeleýärler. Ýöne şa aýalyň ölüminden soňra Pawel I harby hereketleri bes edýär.

Aga Muhammet Şa 1797-nji ýylda öldürilýär, ýöne onuň oruntutary bolan Fath Aly Şa edil şonuň ýaly syýasaty alyp barýar we Angliýanyň ya-da Fransiýanyň goldawyny gazanmaga çalyşýar.

1796-njy ýylda Direktoriýanyň agentleri bolan tebigatçy-alymlar Oliwýe we Brýugýer Eýranyň Gruziýany eýelemelidigi we Russiýany Zakawkazýeden gysyp çykarmalydygy baradaky pikiri şanyň weziri Hajy Ybraýymyň beýnisine guýýarlar. Bu barada Stambuldaky rus ilçisi şeýle belleýär: „Direktoriýa Ýewropada şeýle uly artykmaçlyga eýe bolan Russiýany Persiýa tarapyndan aladalandyrmak peýdasyz bolman biler diýen pikire gulluk edýärdi“. Emma Bonapardyň Müsür ýörişi Fransiýanyň Eýranda abraýynyň peselmegine getirdi.

Türkiýe bilen ýakynlaşmak hem Eýran üçin kyn bolýar. 1797-nji ýylda eýran ilçiligi Russiýanyň garşysyna bilelikde göreşmek barada Stambulda gepleşikler alyp barýarlar, ýöne Porta (Osmanly Hökümeti) şol döwürde Fransiýanyň garşysyna Russiýa bilen bileleşik gurmaga mätäçdi. Türk ministrleri şeýle soraýardylar: „ eger parslar Russiýa bilen uruşda türkleriň

özlerine kömek bermegini isleýän bolsalar, onda näme üçin bary-ýogy birnäçe ýyl mundan ozal ruslar we awstriýalylar bilen uruş wagtynda türkleri kömek bermediler?“. Eýran we Türkiýe şeýle hem Bagdat patyşalygy hem-de beýleki serhetýaka ýerler üstünde dawa edýärdiler, birek-birege ynanmaýardylar we şübhe bilen garaýardylar.

Şa hökümeti Eýrana ýanaşýan owgan topraklaryny ele geçirmäge çalyşýardy. Britaniýanyň Ost-Indiýa kompaniýasy bu ýagdaýdan peýdalanýar. Bu kompaniýanyň Buşerdäki wekili 1798-nji ýylda kabul edmirini Tipu-soltan bilen bileleşmekden uzaklaşdyrmak maksady bilen eýran şasyny Owganystana çözmäge yrýar. Şanyň Kabula bolan ýörişi şowsuzlyk bilen gutarýar. Emma ol owgan emiriniň güçlerini gowşadýar, iňlis kolonizatorlarynyň talap edýän zady bolsa şulardy.

Napoleon Bonapardyň we Pawel I-niň Hindistana ýöriş etmek baradaky meýilleri Eýranda iňlis koloniýal ekspansiýasynyň güýçlenmegi üçin amatly pursat bolup hyzmat edýär. 1800-nji ýylda Ost-Indiýa kompaniýasy kapitan Malkolmy Tährana iberýär, ol 1801-nji ýylyň Ýanwar aýynda Eýran bilen syýasy we söwda şertnamalaryny baglaşýar. Bu şertnamalar owganlaryň Hindistana çozan halatynda Eýran bilen Angliýanyň Owganystana garşy bileleşmegini hem-de şanyň Hindistanyň serhetlerine tarap haýsydyr-bir ýewropa döwletiniň goşunlaryny öz topraklarynyň üstünden geçirmezlik babatda alan borçnamalaryny göz önünde tutýardy. Muňa derek Ost-indiýa kompaniýasy ýarag we pul bermek arkaly kömek etmegä söz berýär. Iňlis täjirlerine Eýrana mawut, metal önümleri erkin girizmäge rugsat berilýär we eýran gämi duralgalarynda ýerleşme hukugy berilýär. Eýrany özüniň syýasat guralyna öwürmek maksady bilen, Ost-Indiýa kompaniýasy fransuzlaryň ya-da ruslaryň Hindistana çozma mümkinçiligi babatdaky hakykaty bilgeşleýin çişirip görkezýär we gelejekde şeýle zadyň boljakdygy bilen şany gorkuzýardy.

Haçanda Malkolm yzyna dolananda onun bilen birlikde Hindistana şanyň ilçisi Hajy Halyl han hem gidýär, yöne 1802-nji ýylyň Iýul aýynda ol Bombeýde öz kerweniniň esgerleri bilen Ost-Indiýa kompaniýasynyň goragçylarynyň arasynda bolan ýaragly çaknyşylda öldürilýär. Muňa jogap edip eýran şasy: „iňlisler eger olar üçin edil şunuň ýaly jomartlyk bilen töleyän bolsalar meniň ilçileriniň näçesini öldürseler öldürip bilerdiler“ diýýär.

Fath Ali şa Angliýa bilen ýakynlaşygy özüniň basybalyjylykly meýilllerini amala aşyrmak üçin ulanmaga karar berýär. Gruziýanyň we birnäçe azerbaýjan hanlyklarynyň Russiýa birleşmeklerinden soňra ol 1804-nji ýylda Zakawkaziýä çozuş edýär we Russiýa bilen urşa başlaýar. Şanyň täze bir ilçisi ýarag ibermek baradaky haýyş bilen Ost-Indiýa kompaniýasyna iberilýär. Uruş dokuz ýyla golaý uzapdyr.

Uruş Eýran üçin şowsuz başlaýar, Ost-Indiýa kompaniýasy bolsa öz beren sözünü yerine ýetirmäge howlukmaýar. Pawel I-niň döwründe Russiýa bilen Angliýanyň arasynda açyklyk uzak dowam etmeýär. Täze patyşa Aleksandr I tagta çykan dessine Angliýa bilen diplomatik gatnaşyklary dikeldýär, 1805-nji ýylda bolsa napoleon imperiýasyna garşy Angliýa we Awstriýa bilen bileleşik baglaýar. Şol bir wagtda patyşa hökümeti azerbaýjan hanlyklarynyň Russiýa birleşdirilmegi babatdaky syýasaty dowam etdirýär.

Täze bileleşige (koalisiýa) garşy göreşmek bilen, Napoleon ähli güýji bilen Türkiýäni we Eýrany öz maksatlary üçin ulanmaga çalyşýar. Munuň üçin fransuz wekiller rus-türk bileleşigini bozmaga çalyşýarlar, Eýrana bolsa 1805-nji ýylda aýratyn bir tabşyryk bilen fransuz ofiseri Žober iberilýär. Türk paýtagtynda soltan Selim III şäherde gezelenç edip yören wagtynda Žober mekirlilik bilen Napoleonyň soltany eýran şasy bilen birlikde Russiýanyň garşysyna çykyş etmäge çagyryň hatyny oňa gowşurýar. Mundan soňra Žoberiň Fransiýa

dolanandygy baradaky gepler ýaýraýar, ýöne hakykatda ol täjir sypatynda we başga bir at bilen eýran serhedine tarap ugraýar.

Napoleon Žober ýolda öldüriler diýen gorky bilen şol bir wagtda Tährana özüniň başga bir agentini – Romýeni iberýär. Aleppodaky we beýleki ýerlerdäki inlis konsullary gizlinlik bilen fransuz wekilleriniň her bir ädimini yzarlaýarlar. Tährana gelenden iki ýarym hepde geçenden soňra Romýe we onuň dilmajy biwagt ýagdaýda aradan çykýarlar. Olaryň ölümi babatda inlislerden şübhe edýärler, çünki inlisler hem fransuzlary şunuň ýaly usullary ulanmakda aýyplapdyrlar.

Žober Eýrana barýarka ýolda Baýazetde tutulýar we yerli paşanyň (serdaryň) buýrugy boýunça yerkümä gabalýar. Ol diňe Napoleonyň Austerlisiniň etegindäki ýeňşi belli bolandan soňra goýberilýär. 1806-njy ýylyň Iýun aýynda Žober ahyrsoňy Tährana baryp ýetýär. Eýran şasyny fransuz rewolyusiýasy baradaky käbir maglumatlar biynjalyk eden bolmaly, çünki ol Žobere garaşylmadyk bir sorag berýär: „Öz patyşaňyzy öldürmäge sizi näme meçbur etdi?“ Şa Napoleon bilen bileleşik baglaşmaga dilden razylyk berýär we onuň guşunlaryny Hindistana geçirmäge söz berýär. Emma şa haysydyr bir resminama gol çekmekden boýun gaçyrýar.

Diňe Napoleon Prussiýany we 1806-njy ýylda rus guşunlaryny ýeňenden soňra hem-de Russiýanyň Türkiýe bilen urşy başlandan soňra şa öz ilçisi Mirza Ryzany Napoleonyň ýanyna iberýär. Onuň görkezmelerinde „Russiýany ýok etmek iki hökümdaryň“ – şanyň we fransuz imperatorynyň borjudyrdyýlýär. Mirza Ryza toslap tapan zatlary bilen eýran guşunlarynyň Zakawkaýede ýeňiş gazanmak bilen mahabatlandyryýar we hatda rus serkerdebaşysy Sisianowyň Bakuwyň hany Hüseyinguly han bilen duşuşygy mahalynda ähtiýalanlyk bilen öldürilmegini hamala ähli rus guşunynyň ölümi ýaly edip görkezýär.

1807-nji ýylyň Maý aýynyň 4-ünde Gündogar Prussiýada Finkenşteýn galasynda Mirza Ryza we Napoleon I-niň ministri

Mare frank-pers bileleşik şertnamasyna gol çekýärler, bu şertnamanyň şertlerine göre, Napoleon Russiýany Gruziýadan çykмага mejbur etme wezipesini öz üstüne alýar, eýran şasy bolsa fransuz goşunlaryny Hindistanyň serhetlerine goýbermelidi we öz gezeginde Owganystanyň üsti bilen Ost-Indiýa kompaniýasynyň topraklaryna çozmalydy. Şol bir wagtda Stambuldaky fransuz ilçisi Sebastiani Türkiye bilen Eýranyň bileleşigini taýýarlaýar, ýöne 1807-nji ýylyň Iýun aýynyň 18-inde rus goşunlarynyň Arapçaý söweşinde türk goşunlaryndan üstün çykmagy bu bileleşigiň baglaşylmasyna böwet bolýar.

Eýran goşunlaryny okatmak we Eýran bilen söwda şertnamasyny baglaşmak üçin Napoleon Tährana general Gardany 70 ofiserden ybaran wekiliýet bilen Tährana iberýär, ýöne Gardan eýýäm ýola çykandan soňra 1807-nji ýylyň tomsunda baglaşylan Tilzit ýaraşygy Ýewropadaky ýagdaýy düýbünden üýtgedýär.

Tema: 1813-nji ýylyň Gülistan ýaraşygy

1812-nji ýylyň Maý aýynda Türkiýe bilen Buharest ýaraşygynyň baglaşylmagy we 1812-nji ýylyň Iýul aýynyň 18-inde iňlis-rus bileleşik şertnamasyna gol çekilmegi Russiýanyň ýagdaýyny gaty berkidýär. Muňa garamazdan şa we Abbas Mirza ýaraşyk baglaşylmagyna direnmek bilen garşy bolýarlar; olar Angliýanyň goldawyna we Russiýanyň napoleon imperiýasy bilen uruş netijesinde gowşamagyna bil baglaýarlar.

Britan diplomatiýasy Eýranda ikiýüzli oýun alyp barýar: Angliýa napoleon imperiýasyna garşy Russiýa bilen bileleşik baglaşýar, ýöne Russiýa garşy goldaw bermek babatda Eýran bilen aralarynda bar bolan araçylyk etmek, pul kömegini bermek, harby instruktorlar we ýaraglar bilen üpjün etmek baradaky şertnamany hem güýjünde saklap galdyrýar. Iňlis ilçisi Ouzli we britan ofiserleri Eýranda Russiýanyň garşysyna

hatda napoleon goşunlarynyň Moskwa çozan wagtynda hem hereketleri alyp barypdyrlar. Ouzli Abbas Mirzany Russiýa mümkingadar az ýeňillikler bermäge itekläpdir. Emma 1812-nji ýylyň Oktýabr aýynda Eýran goşuny Aslanduzyň eteginde rus goşunlary tarapyndan derbi dagyn edilýär we ýagdaý örän gaty üýtgeýär.

Ouzli Russiýa tarapyndan eýran goşunlarynyň doly derbi dagyn edilmeginden howatyrlanýar. Ol öz taktikasyny üýtgedip, ol eýran hökümetini ýaraşyk baglaşmaga howlukdyryp başlaýar, şol bir wagtda bolsa ruslaryň ygtyýarly wekili general-leýtenant N.F.Rtişsewi öz talaplaryny birneme aramlaşdyrmaga çagyýar. Ouzli ýaraşyk şertnamasynyň deslapky görnüşde diýip hasaplanmasyny we Angliýanyň güwä geçmegi astynda goýulmagyny gazanmaga çalyşýar, ýöne onuň bu tutanýerliligi rus tarapyndan ret edilýär. Ýaraşyk baglaşmak baradaky gepleşikler Garabagdaky Gülistan diýen ýerde Rtişew bilen eýran tarapyň ygtyýarly wekili Mirza Abdul Hasanyň arasynda bolup geçýär we 1813-nji ýylyň Oktýabr aýynyň 24-inde ýaraşyk şertnamasynyň baglaşylmagy bilen tamamlanýar, bu şertnama görä Eýran tarapy Gruziýa, Dagystana we birnäçe azerbaýjan hanlyklaryna dalaş etmekden yüz öwürýär. Russiýa Hazar deňzinde özüniň harby flotuny goýmak babatda aýratyn hukuk gazanýar we dürli söwda ýeňilliklerini alýar.

Gulistan ýaraşygyndan soňra Eýranda iňlis-rus söwda we syýasy gapma-garşylyklary has-da ýitileşýär. Eýrandan Hindistana haryd çykarylyşy Eýrandan Russiýa haryd çykarylyşyndan ep-esli artykmaç bolupdyr. 1814-nji ýylda iňlis hökümeti Russiýa we Owganystana garşy Eýran bilen täze bir bileleşik şertnamasyny baglaşýar. Bu şertnama iňlisler tarapyndan her ýylda pul kömeginiň berilmegini, iňlis ofiserleri tarapyndan eýran goşunlarynyň okadylmagyny we egin-eşik dikmek üçin mawut berilmegini göz önünde tutýardy. Angliýa Gülistan ýaraşygyna täzedan garalmagy meselesinde Eýrana

goldaw bermäge borçlanýar, eýran-owgan dawalaryna we Eýranyň içerki işlerine goşulmazlyga söz berýär.

**Tema: Angliýa we täze rus-eýran urşy. 1828-nji ýylyň
Türkmençäý ýaraşygy.**

Eýranyň dolandyryjy feodal ýokary gatlagy Zakawkazye babatda özleriniň basybalyjylyk pikirlerinden el çekmek islemeyärler we 20-nji ýyllarda Russiýa bilen täze urşa taýýarlanyp başlaýarlar. Bu meselede inlisleriň gylandyrmasyňyň we Angliýa tarapyndan „kömek“ babatda ýalandan söz bermeleriň hem täsiri uly bolupdyr. Uruş hereketleri eýran goşunlarynyň garaşylmadyk ýagdaýda Zakawkazýä çozmagy bilen başlaýar, ýöne Abbas Mürzanyň goşuny doly ýeňlişe sezewar bolýar. Eýýäm 1827-nji ýylda ýerli halkyň kömek bermegi bilen rus goşunlary Ýerewan galasyny eýeleýärler.

Angliýanyň Daşary işler ministri Kanning Nikolaý I-ä Angliýanyň araçylygyny teklipe edýär, ýöne rus patyşasy özüniň Londondaky ilçisi knýaz Liweniň üsti bilen „pars işleri tutuşlugyna Russiýanyň bähbitlerine degişlidir“ diýip jogap berýär. Eýrandaki inlis wekiliýeti Russiýa bilen ylalaşmazlygy maslahat berýär we araçylyk etmek baradaky teklipe bilen rus serkerdebaşysy knýaz Paskewiçe ýüzlenýär.

Gepleşikleri üstünlikli alyp barmak üçin Paskewiç Tebrizi alýar, bu ýerde eýran goşunlarynyň ýaraglary, artilleriýasy hem-de ýokary derejeli emeldarlaryň köpüsiniň maşgalalary ýaşaýardy. Emma Russiýanyň 1828-nji ýylda başlanan Türkiýe bilen urşy we inlis ilçisi Makdonaldyň ara goşulmagy ýagdaýy çylşyrymlaşdyrýar. Gepleşikler Türkmençäýde Kawkaz namestniginiň kanselýariýasynyň ýanynda diplomatik çinownik wezipesini eýelän meşhur rus ýazyjysy A.S.Griboýedowyň jikme-jik gatnaşmagynda alnyp barylýpdyr we Paskewiç we Abbas Mirza tarapyndan ýaraşyk

şertnamasynyň baglaşylmagy bilen tamamlanypdyr. Bu şertnamanyň şertleri Ýerewan bilen Nahiçewanyň Russiýa geçmegini, Eýran tarapyndan 20 million rubl möçberinde kontribusiýa tölenmegini we munuň ýarysynyň şertnama gol çekilmezden öň tölenmegini göz önünde tutýar. Şeýle hem bu şertnama görä rus raýatlar üçin konsullyk ýurisdiksiýasy babatda ýenillikler bellenýär, eýran paçlarynyň möçberi harydyň nahasynyň 5 göterimi möçberinde kesgitlenýär we Eýrana Hazar deňzinde harby gämileriniň bolmagynyň gadagan edilmegi tassyklanýar. Patyşa hökümeti Abbas Mirzany tagt mirasdüşeri hökmünde ykrar etmäge söz berýär. Öň Eýrana äkidilen ýesirleriň – azerbäýjanlaryň, gürgüleriniň we ermenileriň Russiýa yzyna gaýtarylyp getirilmegi baradaky madda möhüm ähmiýete eýedir.

Patyşa hökümetiniň syýasatynyň reaksiýa we basybalyjylykly mana eýe bolandygyna garamazdan Eýran we Türkiýe bilen bolan uruşlar netijesinde Zakawkazýäniň ymgyr topraklarynyň Russiýa birikdirilmegi hakykatdan hem oňyn netijeler beripdir. Bu birleşdirme netijesinde Zakawkazýäniň halklary Türkiýe we Eýran tarapyndan fiziki görnüşde gyrylmakdan, şeýle hem olaryň Kawkazdaky agenturasyndan halas bolupdyrlar. Sarizmiň ezmegine garşy olar özlerinde rus rewolýusion hereketiniň azat edijilik täsirlerini başdan geçiripdirler.

Angliýa Eýrany urşa gylywlandyrypdyr, ýöne oňa hakyky kömegi bermändir, çünki britan hökümetiniň hakyky maksady diňe Eýrany gowşatmakdan we onuň Russiýa bilen gatnaşyklaryny bozmakdan ybarat bolupdyr. Türkmençäý şertnamasyndan soňra britan ilçisi eýran hökümetini 250 müň tümene inlis-eýran şertnamasynyň Angliýany Eýran we Russiýa arasyndaky jedelli meselelerde eýran tarapyna araçylyk etmäge we oňa Russiýa bilen uruşda kömek bermäge borçlandyran maddalaryny ýatymaga razy edýär. Bu pul möçberiniň 50 müň tümeniniň tölenmän galanlygy

kolonizatorlaryň diplomatiýa usullary üçin häsiýetli aýratynlykdyr.

Türkmençaý şertnamasyny Peterburga A.S.Griboýedow äkidipdir, mundan soň ol Tährana ilçi edip bellenyär. Nesselrode Groboýedowyň kontribusiýa tölegini yza süýşürmek we Eýranda Angliýanyň täsirine garşy göreşi has maýşgak görnüşde alyp barmak baradaky maslahatyny almaýar. Griboýedowa berilen görkezmelerde kontribusiýany tölemek möhleti we öz watanyna gaýdyp gelmek isleýän öňki ýesirlere howandarlyk etmek babatba örän berk pozisiýa goýulýar. Russiýanyň Türkiýe bilen urşy şertlerinde şunuň ýaly görkezme Griboýedowy kyn ýagdaýda goýupdyr.

Eýran hökümeti Russiýanyň Türkiýe bilen urşunyň uzak dowam etjekdigine bil baglapdyr. Ol kontribusiýany tölemek möhletlerini bozupdyr we ýesirleriň gaýtarylyp berilmegine pesgel beripdir. Şa we Russiýa duşmançylyk gözi bilen garan köşk emeldarlary ilata täze salgytlar salypdyrlar we ruhany synpyň kömegi bilen halky Russiýanyň we rus ilçisiniň garşasyna aýaga galdyrmak isläpdirliler we halk köpçüligini Eýranyň dolandyryjy ýokary gatlagynyň alyp barýan reaksiýa syýasatyna nägilelik bildirmekden sowmaga çalşypdyrlar. Bu giňzeleme işlerine inlis wekiliýeti hem goşulypdyr.

Haçanda rus ilçihanasynda şertnama laýyklykda öň ýesir alynan ýewnuh, milleti boýunça ermeni, öň şanyň brilliýantlarynyň esasy goraýjysy bolan we şanyň gaznasynyň ähli syrlaryny bilen Mirza Ýakup gizlenen halatynda Angliýanyň tarapdarlary bolan ruhanylar we köşk emeldarlary halky rus wekilhanasyny talamaga çagyrypdyrlar. Griboýedow we ýanynda kazaklardan ybarat az sanly goragy bolan ilçihana işgärleri soňky damja ganyna çenli goranypdyrlar, ýöne 1829-njy ýylyň Fewral aýynyň 11-inde (Ýanwar aýynyň 30-ynda) şa hökümetiniň doly goldamagy esasynda gahar hazaba münen adamlar tarapyndan öldürilipdirler. Bu prowokasion hereketiň maksady Russiýa bilen täze uruş başlatmakdan ybaratdy.

Emma Peterburgda Eýran bilen urşy başlatmak şol wagtda mümkin däl diýlip hasaplanypdyr, çünki Russiýa Türkiýä garşy uruş bilen meşgul bolupdyr. Şeýle hem Kawkazda gozgalaň çykmagyndan howatirlanypdyrlar. Patyşa we Nesselrode ýüzleý ötüňç soramak we eýran şazadasy Hosrow Mirza tarapyndan Peterburga getirilen sowgatlar bilen kanagatlanypdyrlar we Griboýedowa nägilelik bildiripdirler. Eýranda Russiýa bilen Angliýanyň arasynda täsir ediş ugrunda göreş dowam edipdir.

Tema: 1838-nji ýylyň Hyrat meselesi.

Russiýa bilen uruşda ýeňlişe sezawar bolan Eýranyň dolandyryjy ýokary gatlagy Hyrady eýelemek babatdaky synanşyklaryna gaýtadan başlatmaga karar berýärler. Şol döwürde Hyrat kiçiräjk bir owgan halygy bolupdyr, ol özüniň strategiki ýagdaýy boýunça Hindistan Hindiguşyň günbataryndan geçip Eýranyň Hazarýaka welaýatlaryna we orta aziýa hanlyklary bolan Hiwa we Buhara giden yollaryň ugrunda möhüm orunda ýerleşipdir. Ýewropa metbugaty Hyrady Hindistana açylan „derweze“ ya-da „açar“ diýip atlandyrypdyr. Hyrady eýelemegi Eýran üçin Zakawkazýedäki ýitgileriniň öwezini doljakdy, heniz feodal dagynyklykdan çykmadyk Owganystanyň syýasy birleşmesine päsgel berjekdi we pitneçi horasan hanlaryny hyrat hökümdarlarynyň goldawyny almakdan mahrum etjekdi.

Patyşa hökümeti Eýranyň güýçlerini we ünsüni Zakawkazýeden çekmegi amatly hasaplapdyr we Eýranyň Hyrada dalaş etmegini goldapdyr. Bu syýasat şa hökümetine rus täsiriniň güýçlenmegine yardım edipdir. Taze şa Muhammet Han Russiýanyň goldawyna bil baglapdyr we Eýrandaky rus agenti polkownik Simoniçiň maslahatlaryna gulak asypdyr.

Hyrada dalaş eden başga bir adam bolsa Kabuldaky owgan emiri Dost Muhammet bolupdyr. Emma Dost Muhammet Hyrady däl-de, sikhler tarapyndan owganlardan alynan Peşawary eýelemegi özüniň esasy wezipesi edip goýýar. Ol Peşawar üçin Ost-Indiýa kompaniýasyna bileleşik baglaşmagy teklipe edýär, ýöne 1836-njy ýylda kompaniýanyň agenti Berns Kabulda bolan mahalynda emir Angliýadan hiç bir zat alyp bilmejekdigine göz ýetirýär. Ost-Indiýa kompaniýasy Owganystanyň Dost Muhammediň häkimiýeti astynda birleşmegine uly nägilelik bilen garapdyr we garaşsyz owgan hökümetiniň güýçlenmegini gereksiz hasap edipdir. Kompaniýa ätiýaçlykda Dost Muhammediň garşydaşy bolan we kabul tagtyna dalaş edýän şa Şujany saklapdyr. Bu kompaniýa hem hyrat hanyna, hem-de kabul emirine öz protektoratyny salmagy niýet edinipdir.

Şu sebäpli Dost Muhammet patyşa hökümetlerine Orenburga öz ilçilerini Angliýanyň we garşysyna we sikhleriň garşysyna kömek bermek baradaky haýyş bilen iberipdir. Dost Muhammediň hatynda Owganystan bilen Russiýanyň arasynda „kuwwatly arkadaşlygy berkarar etme“ islegi beýan edilýärdi.

Orenburgyň gubernatory Perowskiý owgan ilçiligini öz adýutanty Üitkewiç bilen birlikde Peterburga iberýär we Owganystanda sikhleriň we inlisleriň häkimiýetiniň berkarar edilmeginiň wagtyň geçmegi bilen Russiýany bu ýurt bilen söwda gatnaşyklaryny ýola goýmakdan mahrum etjekdiyi we Angliýa üçin Orta Aziýany boýun egdirme ýoluny açjakdygy barada patyşanyň adyna hat ýazýar. Soňra bolsa Witkewiç owgan ilçiligi bilen Kabula gidýär. Oňa berilen görkezmede „Persiýanyň howandarlygyndan peýdalanmagyň“ zerurdygy we Hyrada garşy eýran ekspedisiýasyna zeled bermeli dældigi beýan edilýär. Witkewiç Dost Muhammede 2 million rubl möçberinde pul kömegini we ýene şunça pul ölçeginde haryt bermäge söz berýär.

Russiýanyň Eýranyň Hyrada dalaş etmegini goldamagy we Witkewiçiň wekiliýeti iňlis gazetlerine şeýle beýannama ýaýratmaga itergi berýär: „kazaklaryň ýüňli telpekleri“ eýýäm Hindiguşuň aňyrsyndan görünmäge taýýar, ýöne hakykatda patyşa hökümeti ne Owganystana, ne-de Hindistana çozmagy niýet edinmeýär, we bu maksatlar boýunça Witkewiçe hiç hili tabşyryk berilmedi.

1838-nji ýylda eýran goşunlary Hyrady gabaýarlar. Şanyň berkitmesinde rus agentini Simoniçi bardy, Hyrat galasynyň goranyşyna bolsa eşiklerini çalşyp şol ýere aralaşan iňlis ofiseri Pottinger ýolbaşçylyk edipdir. Iňlis ilçisi Maknil Hyradyň Eýran tarapyndan eýelenmegine duşmançylykly hereket hökmünde garaljakdygyny beýan edýär we britan wekiliýeti Eýrany terk edip gidýär. Eýranyň günortasynda Ost-Indiýa kompaniýasynyň goşunlary Bender-Buşire çozýarlar we Pars aýlagyndaky eýranyň adasy bolan Harg adasyny eýeleýärler. Mundan soňra şanyň goşunlary Hyradyň gabawyny bes edýärler.

Iňlis gazetleri we iňlis hökümeti Hyrat wakalary babatda ýene-de ruslaryň Hindistany we Owganystany basyp almak niýetleriniň bardygy baradaky gürrüňleri ýaýradýarlar. Londondaky rus ilçisi Posso di Borga bu beýannamalary ýalana çykarmak tabşyrylýar. Ilçi Simoniçiň we Witkewiçiň Owganystanyň garaşsyzlygy we onuň bilen söwda gatnaşyklary ugrunda hereket edendiklerini hem-de Russiýanyň „Orta Aziýada Angliýa bilen galtaşmak, çaknyşmak“ islemeýändigini görkezmelidi. Patyşa hökümeti Simoniçi öz gulluk wezipelerini aşa ulanandygyny aýtmak bilen yzyna çagyryýar.

Angliýanyň Eýran bilen diplomatik gatnaşyklary gaýtdan dikeldilýär. Emma iňlisler Harg adasyny Eýrana diňe Russiýa tarapyndan aýgytly direnme bolandan soňra gaýtaryp beripdirler.

Tema: Krym urşynyň öň ýanynda halkara ýagdaýy.

Rus patyşasy Nikolaý Itürkiýa meselesinde oňa “keselli adam” diýip aýdýar eken. Ol бүтүн ömrüne Türkiýa şeýle kesgitleme berip gelipdir. 1853-nji ýylyň Ýanwar aýynyň 9-na beýik knaginýa (begzada hatyn) Ýelena Pawlownanyň agşam şuweleninde Nikolaý I inlis ilçisi Seýmuryň ýanyna gelip: “men siziň bilen adil dostym ýaly gepleşmek isleýärim” .Egerde bize ylalaşyga gelmek başartsa, ýagny maňa we Angliýa, maňa tapawdy ýok, kim näme etse şony etsin. Açyk göni aýdanymyzda Angliýa Konstantinopla girmek isleýär, ýöne men oňa ýol bermerin. Men muny size açyk aýdýaryn. Men öz tarapyndan aýdanymda ol ýerik barmajakdygyma söz berýärim. Sebäbi men ony özümiňki hasaplaýaryn. Eger wagtlaýyn garamaly bolsa onda basga gürrüň. Eger-de ýagdaý göz önünde tutulandan üýtgelse, egerde şeýle şert dörese onda men Konstantinoply mejbury ýagdaýda almaly bolaryn. Ruslaram, inlislerem we farnsuzlaram Konstantinoply almazlar. Edil şonuň ýaly Gresiyada alyp bilmez. Men muňa hiç wagt ýol berip bilmerin. Ondan soň Nikolaý I ýene-de: “Maldawiýa Walahiýa, Serbiýa, Bongariýa goý Orsiýediň protektaratyna geçsinler. Müsür meselesinde Angliýa üçin nähili möhüm ähmiýetiniň bardygyna düşüňärim. Men häzir diňe bir zady aýdyp biljek, ol hem imperiýa ýykylandan soň ottoman mirasy paýlaşylanda siz Müsüri alarsyňyz, meniň oňa hiç hili garşylygym ýok. Kandi (krit) adasy hakynda hem şony aýdyp bilerin. Belkem bu ada size ýarar, näme üçin ol inlisleriň ýeri bolmaly däl.” Nikolaý I Seýmur bilen hoşlaşjak wagty: “Goý siziň häkimiýetiňiz bu barada doly we ikerjeňlenmän täzeden ýazsyn. Men inlis häkimiýetini yndyryýaryn. Men ondan borçlyk ýa-da ylalaşyk talap etmän: bu zerur ýagdaýynda erkin pikir alyşmak. Bu size ýeterli.”

Baş günden soň Seýmur Nikolaý I-niň ýanyna çagyryar. Ilkinji gepleşik Ýanwar aýynyň 14, Baydak aýynyň 3 we 20-ne we in soňky Fewral aýynyň 21-ne bolýar. Bu gepleşikleriň manysy: Patyşa Angliýa bilen Orsiýediň arasynda Arabystanyň, Mesopotamiýanyň, we Kiçi Aziýanyň gatnaşmazlygynda Türkiýa imperiýasyny paýlaşmagy teklipe edýär.

1853-nji ýylyň Ýanwar –Fewral aýlarynda gepleşikler netijesinde 3-sany uly ýalňyşlyk göýberýär:

1. Fransiýanyň ýagdaýyna kembaha garaýar. Gowşak hasap edýär. 1848-1851-nji ýyllaryň tolgunşyklary göz önüne getirýär. Täze imperator bu daş ýerdäki urşa goşulşar öýtmedi.

2. Seýmuryň Awstriýa meselesi boýunça beren soragyna hiç hili garşylykly hereket etmejegini habar berýär.

Ol özüniň teklibiniň Inlis häkimiýetiniň nähili derejede kabul etjekdigini nädogry göz önüne getiripdi. Nikolaý I hiç wagt ömrüniň ahyryna çenli inlis konstitusion teoriýasyna we tejribesine düşünmedem, bilmedem ony köşeşdirýän esasy za, ol hem şol wagt Angliýanyň häkimiýetiniň kabinetiniň başynda Eberdun durdy. Ol elmedama Nikolaýy mylaýymlyk bilen diňläp ony göwnünden turýardy. Şonuň üçinem Nikiloaý özüniň teklibi amatly hoşamaýlyk bilen geçer öýdipdi. Baydak aýynyň 9-na Londondan stats –sektornyň kobinetiniň adyndan daşary işler boýunça lordyň Jorj Rosseriň jogap haty gelýär. Jogap gaty närazylygy duýdyrýardy. Lord Rossel ol hakda Orsiýediň gündogar syýasatyna gümanly garaýandygyny duýdyrýardy. Lord Rossel näme üçin Türkiýanyň ýykylmaga ýakyndygy barada göz önüne getirip bilmeýändigini barada ýazýardy. Eger-de Konstantinopl wagtlaýyn patyşanyň eline geçäýse diýeniňde onda hem ol bolup biljek zat dälidi. In soňunda hem şol ýagdaýda, şeýle şertlerde rus-inlis şertnamasy baglaşylaýsa onda Fransiýa we

Awstriýa oňa gumanly garamazmy diýip Rossel öz hatynda ýazýardy.

Ondan soň patyşa Seýmur bilen duşyşyklaryna iki döwletiň arasyndaky bu bolup geçen ýagdaýy ýumşatmak üçin jan edipdir. Nikolaý I Angliýa bilen bilelikde Fransiýanyň Türkiýa garşy mümkin bolan islendik hereketiniň önüni almak üçin jan edýändigini subut etjek bolýardy. Angliýa Nikolaý I teklibini ret edenden soň onuň önünde iki ýol galypdy: Başlan işiňi ýa taşlamalydygyny ýa-da näme bolsa şol bolsun edip hereket etmelidi. Eger-de Awstriýa we Fransiýa Jon Rosseliň tarapyndan bolsa onda Nikolaý I birinji ýoly saýlap almalydy. Eger Awstriýa we Fransiýa Angliýa goşulmasa onda öz başyna hereket edibermelidi.

Nikolaý I ikinji ýoly saýlap aldy. Ol Awstriýany hasapdan aýrypdy.

Nikolaý I Fransiýany öz hasabyndan aýrypdy. Bu onuň esasy, wajyp ýalňyşydy. Ol Farnsiýadaky Noýabr aýynyň 2-ne bolup geçen döwlet aragatnaşylygyndan soňky ol Fransiýanyň täze hökümdarynyň syýasy ymtylmalaryna düşünmändir. Beýle düşünmezlikde Parižde rus ilçisi Kiselýow, Londanda Brunow, Wenada Meýendorf Berlinde Berburk hem günäkärdiler. Esasy günäkär kansler Nesselord bolupdyr. Olaryň hemmesi berýän habarlarynda Nikolaý I nädogry maglumatlary iberýärdiler. Olar ol ýerde hakyky görýän we eşitýän zatlaryny däl-de patyşanyň göwnünden turaýjak nädogry, ýalan çişirilen maglumatlary beripdirler. Andreý Rozen beg Liwena patyşa hakyky maglumatlary aýdyp, oňa düşündirmegini aýdanda, onda Liwen şeýle hakykaty patyşa aýdaýsa onda patyşanyň oňa ynanmajakdygy hem-de özüniň syýasy häkimiýetden daşlaşdyryljakdygyny ýa-da janyna howup saljakdygyny aýdypdyr.

Lun Napolion bilen Nikolaýyň arasynda “keramatly ýerler” meselesinde wekilleýin jeddeleriniň netijesinde aýanlyklaryň başy başlandy. Lun Napolion türk häkimiýetine

iberen habarynda 1740-nji ýylda Türkiýa tarapyndan tassyklanan “keramatly ýerlerde” Ýerusalimdäki we Wiflemäki kotolik buthanasynyň hukugyny we ygtyýarlyklarynyň goramak hem-de dowam etdirmek meselesi gozgalýar. Soltan ylalaşypdy. Ýöne Konstantinoplydaky rus wekiliýeti Gүjүk Gaynarja şertnamasy esasynda oňa närazylygyny bildiripir. Lun Napolion we Nikolaý I bu zatlar däl-de başga esasy mesele gyzyklandyrýardy. Fransiýanyň DIM-n DUREN de Lýus: “Keramatly ýerler” meselesiniň Fransiýa üçin hiçhili ähmiýeti ýok. Şeýle uly galmagal turuzýan gündogar meselesi Fransiýanyň ýarym asyr paralizowat edeni üçin kontinental saýazy pozmak üçin gerekdi. “Gündogaryň çylşyrymlaşmagyny Napolion III Angliýany we Awstriýany Orsiýetden üzňeleşdirmek üçin gerekdi. Sebäbi Gündogar meselesinde Olaryň bähbitleri garşy gelýärdi. Nikolaý I üçin keramatly yerler” Türkiýada öz täsirini güýçlendirmek üçin ähmiýetlidi. 1853-nji ýylda jeden has hem çylşyrymlaşýardy. Fransuz diplomatiýasynyň berk täsir etmegi netijesinde Abdyl –Mesjit we onuň ministirleri bilen Orsiýediň arasyndaky gepleşikler garşylyklaýyn çylşyrymlaşýar. Türk häkimiýeti “keramatly ýerler” meselesinde Fransuzlara köp eglşikler edipdirler.

Nikolaý I Napolion III hiç bir zat üçin hem Türkiýa üçin uruşmak, Awstriýa hem ony başarmaz, Angliýa bolsa Awstriýa we Frnasiýasyz hereket edip bilmez diýip pikir edýärdi. Angliýadan garşylyklaýyn jogap alandan soň Orsiýet Türkiýa garşy diplomatik hüjüm etmegi pikirne uýdy. Ol deňiz ministri Menşikowa köş adamlarynyň (switoý) gämisiniň goragly harby gämi bilen Konstantinopla we soltana kesgitli talap bilen ugramagy üçin buýryk berdi. Doly kanagatlandyrmadyk jogap berilen ýagdaýynda Menşikowa soltana duýduruş (ultimatum) bermeklige hukuk berlipdi. Menşikowa gowy garşy alýarlar. Ol Abdyl-Mejidiň üsti bilen “keramatly ýerler” meselesinde Fransuzlaryň

tarapynda duran DIM-i Faud endiginiň ýerine Menşikowyň görkezmesi bilen Rufat patyşasy DIM-i edip belledýär. Ýöne rus imperatorynyň talapyny ýerine (prawaslaw buthanasy) ýetirilmeyär. Napolion III Menşikowyň Konstantinopile gelendigini eşidip Tulandaky duran deňsiz harby floty Egeý deňzinden geçip Salamine gelip taýýar bolup durmaklaryny buýrýar. Nikolaý III Orsiýet bilen uruşmagy ýüregine düwýär. Türkiýany rus basybalyşlaryna garşy garamagy Fransuzlaryň kesgitleýän hökümdarlygyny imperator pikir edýär. Fransuz deňiz floty ýer deňziniň gündogar tarapyna baranynda Angliýanyň eskadrasynyň hem şol ýerik bakmaklygyna buýruk berilýär. Ýagdaý çylşyrymlaşýar. Garaşsyzlyk aýynyda inlis Ilçisi lord Kaýly we Fransuz ilçisi Lakuranyň goldamagy bilen Türkiýa Orsiýede garşy uruş yglan edýär. 1853-nji ýyllýň Noýabr aýynyň 18-ne admiral Nahimow Sinon buthanasyna gelip türk kenarýaka berkitmelerini ýok edipdir.

1854-nji ýylyň Ýanwar aýynyň 4-ne birleşen inlis-Fransuz floty dara deňze girýär.

Tema:1875-1877-nji ýyllarda Gündogar krizisi.

Britan häkimýeti XIX asyryň birinji ýarymynda Aziýada rus-inlis gatnaşyklary barada öz pikirini öňe sürdi. Inlisleriň pikirine görä Russiýa Indiýany eýelemek üçin oblast yzyndan oblastlary eýeleýärdi. Angliýa bolsa diňe Hindistandaky eýeçiligini we Ottaman imperiýasynyň eldegirilmezligini goraýardy. Sebäbi Ottaman imperiýasynyň üstünden Ýewropa we Hindistana köpri geçýärdi. Bu pikiriniň täsiri Angliýanyň daşyna hem ýaýraýardy. Hakykatdan bolsa ýagdaý beýle däl. Merkezi Aziýada iki sany ekspansiýa güýji çaknyşýardy.

Russiýa we Angliýa ikisi hem basybalyjylykly hereket alyp baryp, biri –birinden howatyrlynydylar. Ýakyn Gündogarda hem ýagdaý şeýledi. Iki deržawa hem Konsatantinopolda öz

täsirlerini artdyrjak bolýadylar. Şol bir wagtyň özünde biri-birine bu maksady ýerine ýetirmekde päsgel berýärdiler.

Rus goşunlary tarapyndan Hywa eýelenenden soň birnäçe aýdan soň 1873-nji ýylyň Noýabr aýynda Angliýanyň kabineti Peterburkdaky britan ilçisine rus goşunynyň Hywany eýelemegi rus-iňlis dostlukly gatnaşyklaryna päsgel berjekdigini yglan etmekligini buýurýar.

Eger-de Hywa bilen goňşulykdaky türkmen taýpalary ruslardan goranmak üçin owgan territoriýasyndan kömek sorasa ruslar bilen owganlaryň arasynda çaknyşyk boljakdy. Iňlis häkimýeti Russiýa Owganistanyň garaşsyzlygyny yglan etmekden boýun gaçyrmaz diýip tama edýärdi. Owganistanyň garaşsyzlygy Britan Hindistanynyň howupsyzlygynyň esasy şertleriniň biridi.

Gorçakow iňlisleri Owganistandan Russiýanyň täsiriniň daşynda ýerleşýändigini ynandyrdy. Şeýle hem Russiýa özüniň türkmenler bilen gatnaşygyna iňlisleriň goşulmagyny islemeýändigini belläp geçdi.

Gorçakow Angliýa bilen gepleşiklerinde iki döwletiň arasyndaky bäsdeşligi aýyrmak üçin belli bir araçägiň gerekdigini aýdypdyr. Şeýle araçak Owganistan bolup biljekdi. Şeýle bolmak üçin diňe onuň garaşsyzlygyny iki döwletiň hem yglan etmegi gerekdi. Şol ýerde hem rus kansleri indiden beýläk Russiýa Merkezi Aziýada öz eýeçiligini giňeltjek däldigini tassyklady.

Britan häkimýeti Owganistanyň garaşsyzlygyny yglan etmekden boýun gaçyrdy we 1875-nji ýylda bu döwletde bolan hereketleriniň doly erkinligini saklaýandygyny yglan etdi. Angliýanyň bu hereketini göz önünde tutup, patyşa 1876-njy ýylyň fewral aýynyň 17-nde Kokan hanlygyny Russiýa birleşdirilendigi barada karar çykarýar. Angliýa Owganistany eýelemekde uly päsgelçiliklere duçar bolupdyr. Sebäbi owganlylar öz garaşsyzlygyny almakda Russiýadan kömek isleýärdiler.

Emir eýýäm Rus häkimýeti bilen gatnaşyklar gözleýärdi.

Şol wagtda hem Balkanlarda täze wakalar bolup geçýär. Berlin memorandumy emele gelmegi bilen bir wagtda türkler Bolgariýadaky gozgalaňy zalymlyk bilen basyp ýatyrypdyrlar. Filippol sanjagynda çerkesler we başybuzuklar (regulýar türk kawaleriýasy) tarapyndan 15 müň adam öldürilipdir.

Angliýanyň goldawundan peýdalanýan Porta Berlin memorandumyndan boýun öwürjegi bellidi. Muňa garamazdan Gorçakow ony Porta gowşurmak isledi. Ýone Andraşi we Bismark ony bu pikirden dändirdiler.

Şol wagtda hem Serbiýa we Çernogoriýa slawýan gozgalaňçylaryna ýaragly kömek bermek üçin taýýarlanýardylar.

1876—njy ýylyň Iýun aýynyň 30-na kniýaz Milan Türkiýä garşy uruş yglan edýär. Serbiýada 4 müň rus meýletinçileri bardy, şol bir sanda Çernýaýewiň ýolbaşçylygynda köp ofiserler hem bardy. Mundan başga-da Russiýa serblere pul kömegini hem berýärdi. Russiýanyň bu hereketleri beýleki deržawalar bilen garşydaşlyga getirjekdi.

Reýhştad duşuşygy.

Eger Serb-türk urşunda türkler ýeňse, onda Russiýa bu urşa goşulmaly boljakdy. Bu bolsa onuň Awstro-Wengriýa bilen garşydaşlygyna getirjekdi. Eger-de serbler ýeňse onda Ottaman imperiýasy dargajakdy. Bu ýagdaýda bolsa türk mirasyny böüşmek üçin beýik döwletleriň arasynda urşa getirjekdi. Patyşa häkimýeti Awstro-Wengriýa bilen çaknyşmazdan Balkan slowýanlaryna kömek berjek bolýardy. Bu meseläni çözmek üçin 1876-njy ýylyň Iýul aýynyň 8-ne Aleksandar II we Gorçakow farans-Iosif we Andraşi bilen Reýhştad zamkynda duşuşyk geçirilär. Onda “goşuluşmazlyk prinsipi” ylalaşyga gelinipdir.

1876-njy ýylda serbleriň uruşdaky birnäçe şowsuzlygyndan soň Gorçakow Bismarka serb-türk parahatçylygy barada halkara konferensiýa çagyrmagy teklip etdi. Emma Bismark

Russiýanyň uruşsyz slowýanlaryň howandary ornuny eýelemegini islemeýärdi. Şonuň üçin bu teklipten boýun öwürdi.

Angliýada Bolgariýadaky türkleriň elhençlikleri aýan edilýär. Gladiston bu “elhençligi” Dizraele garşy göreşde ulanypdyr. Krym urşundan soňra Angliýa we Fransiýa Türkiýä birnäçe gezek karz pul kömegini beripdir. 1875-nji ýylda Türk häkimýetine 200 mln. funt berilipdir. Beýle maliýe operasiýalary Türkiýäni pese düşürýärdi. 1875-nji ýylda ol ykdysady krizise düşýär. Türkiýäniň algydarlary Dizraelden Türkiýä täsir etmegi talap etdiler. Emma Dizraeli Türkiýä degmek islemeýärdi. Sebäbi ol Türkiýäni Russiýa garşy ýarag hökmünde ulanmak isleýärdi. Dizraeliň bu syýasaty Türkiýäniň kriditorlaryna ýaramaýardy. “Bolgar elhençligi” Dizraele garşy kompaniýada esasy şygar boldy.

Dizraeliň häkimýetinin kyn ýagdaýy Russiýa oňalydy. Sebäbi rus diplomatiýasy Serbiýany halas etmelidi.

1876-njy ýylda kniýaz Milan Belgratdaky deržawalaryň wekillerine urşy gutarmaga kömek etmekligi haýyş edip ýüz tutupdyr. Konsatantinopoldaky inlis ilçisi Serbiýä bir aýlyk ýaraşygy bermek we ýaraşyk baradaky gürründeşligi başlamagy Porta teklipt edýär. Sentýabr aýynyň 4-ne Dizrael türk-serb urşuny ýatyrmaklyk baradaky öz meýilini Derbik ýazan hatynda aýdýar. Onuň esasynda Bosniýa, Gersogowina we Bolgariýa administratiw awtonomiýa alýar. Konstantinopol bolsa Angliýanyň howandarlygyndaky erkin porta öwrülýärdi. Basym Derbi parahatçylygyň inlis programmasyny öňe sürýär. Ol doly Dizraeliň hatyny goldaýardy. Indiden başlap Dizraeli Bikosfild adyny we lord derejesini alýar. Gorçakow hem kontr proyektini öňe sürýär. Kansler Bosniýanyň, Gersogowinanyň, Bolgariýanyň awtanomiýasyny kabul edýärdi. Şeýle hem ol Mermer deňzine beýik deržawalaryň birleşen gämi eskadrasyny salmaklygy teklipt edýärdi. Muny bolsa inlisler halamaýarlarmy. Britan kabineti bu teklibi ret edýär.

Awstriýa Gorçakowyň teklibine garşy däl di. Ýöne ol ruslaryň Bolgariýada peýda bolmaklaryndan hwaýyrlanýardy. Şeýlelik bilen türk-serb urşy meselesi çözülmän galýardy.

Konsatantinopol konferensiýasy. 1876-njy ýylyň AlpArslan aýynyň 31-ne türk tagtyna geljekgi “Ganly soltan”, Soltan Abdul –Gamid II geçýär. Ol gorkak hem elhenç adam bolupdyr. Şol bir wagtyň özünde ol örän hilegär bolupdyr.

Balkanlarda parahatçylygy gazanyp bilmänlerinden soňra deržawalar Russiýanyň teklibi boýunça Portadan Serbiýa bilen parahatçylygy baglanyşmagy talap etdi. Bu talaba türk diplomatiýasy özboluşly manýewr bilen jogap berdi. Oktýabr aýynyň 10-na Porta Serbiýa parahatçylygy bermeklige şeýle hem 5-6 aý möhletli üpjün etmäge razylaşdy. Hakykat ýüzünde bolsa Serb territoriýasy uzak wagtlaп gabalýardy we parahatçylyk baradaky gürründeşlikler uzak wagta çekilýärdi. Rus tarapy Serbiýa uzak wagta çekilýän ylalaşykdan dänmegi maslahat berdi. Mundan soň türkler Angliýanyň goldamagy bilen çozuşlaryny dowam etdiripdir. Serbiýanyň ýagdaýy has agyrlaşypdyr. Muny göz önünde tutup rus häkimýeti Porta Serbiýa bilen 4 ýa-da 6 hepdelik parahatçylyk baglanyşmak barada ultimatum goýupdyr. Jogap bermek üçin Porta 48 sagat berilipdir.

Eger-de ultimatumyň şertleri ýerine ýetirilmese rus-türk diplomatik gatnaşyklarynyň kesilýändigini barada Rus häkimýeti aýan etdi. Şol bir wagtyň özünde Russiýa ýarym mobilizasiýa geçirip jemi 20 diwiziýa ýygnaýar. Porta şertleri kabul etmäge mejbur bolýar.

Bu üstünlikden soň rus diplomatiýasy Balkan meselesini parahatçylykly çözmek üçin ýene bir synaşyk geçirdi. Oktýabr aýynyň ahyry we noýabr aýynyň başlarynda inlis ilçisi lord Loftus Gorçakow we patyşa bilen Liwadide bolan gürründeşlikde halkara konferensiýa geçirmek baradaky pikir öňe atyldy. Eger-dekonferensiýa bozulsa Rus häkimýeti erkin hereket etmäge hukugyny saklaýardy. Patyşa Loftusy Russiýa

Konstantinopoly eýelemäge ymtylýandygyny ynandyrdy. Pariž traktatynyň gatnaşyjylary hem konferensiýa garşy bolmadylar. Konferensiýa Konsatntinopolda bolmalydy. Konferensiýada Russiýanyň wekili Ignatýew bellenyär. Angliýadan bolsa Bikonsfild kabinetiniň Hindistan meselesi boýunça ministri lord Solsberg bellenipdir. Solsberg Konstantinopola geleninden Ignatýew bilen gatnaşygy ýola goýupdyr.

Konferensiýa 1876-njy yylyň Noýabr aýynyň 11-ne açylypdyr. Ignatýew onda esasy orny eýeleýärdi. Dežawalaryň wekilleri Bosniýa, Gersogowina, Bolgariýa awtanomiýa derejesini bermeklige ylalaşypdyrlar. Bolgariýa gündogar we günbatar böleklere bölünipdir. Prowinsiýalaryň ählisinde beýik deržawalar tarapyndan bellenen kamissar gözegçilik etmelidi.

Ýöne konferensiýa resmi taýdan öz netijesini yglan etjek gününde inlis ilçisi Eliotyň pata bermegi bilen Beýik wezir edip konstitusion dolandyryşyň tarapdary bolan Mithata –paşa bellenilýär. Mundan soň basym Dekabr aýynyň 23-ne konferensiýanyň soňky zasedaniýasy bolup, oňa ilkinji gezek türk wekilçiligi gatnaşypdyr. Birden dabara wagtynda oňa gatnaşyjylar artilleriýa salýudy bilen garşylapdyrlar. Şol wagt hem türk wekili, daşary işler ministri Saffet-paşa ýerinden galyp, 600 ýyllap dowam eden dolandyryş formasyny uýtgedip –kositusiýany yglan etdi. Konstitusiýa esasynda Türkiýa Konferensiýanyň çözgütlerinden ýüz döndürýärdi. Bu zatlaryň aňrsynda Elliot durdy. Rus wekili konferensiýanyň çözgütlerini Türkiýa güýç bilen kabul etdirmegi teklipti. Ýöne Solsberi Türkiýa hiç hili mejburi täsir etmeli däldigi barada Londandan buýruk alypdy.

Konferensiýa gaty çylşyrymly ýagdaýdady. Ol Porta Konferensiýanyň çözgütleriniň ýarsyny kabul etmekligi haýyş edýärdi. Ýöne Porta bu teklibi ikinji gezek kabul etmedi.

Deržawalar öz abraýyny saklamak üçin öz wekillerini Konsatntinopoldan yzlaryna çagyrdylar. Bismark ruslara türklere garşy uruş başlamagy maslahat berdi.

Tema: 1877-1878-nji ýyllardaky rus-türk urşy.

1877-nji ýylyň Aprel aýynda patyşa Ýokary harby baş serkerdäniň dolandyryş merkezine Kişnyowa gelýär. Aprel aýynyň 24-ne ol baş serkerde bilen Türkiýe garşy uruş yglan edendigi barada manafesta gol çekýärler. Ýöne Balkan ýerlerinde uruş Iýun aýynyň ahylarynda başlaýar.

Muňa jogap edip inlis häkimiýeti Dardaneli okkupasiýa etmek isleýär. Ýone inlis häkimýetiniň birnäçe täsirli agzalarynyň garşy çykmagy bilen bu mesele galdyrylýar. Sebäbi Maý aýynda Angliýa Russiýa nota beripdi. Onda :

1. Angliýa Russiýa Suýes kanalyny gabamaga ýol bermez.

2. Müsüri okkupasiýa etmeli däl (uruş döwri bolsa-da).

3. Kanstantinopoly basyp almaly däl.

Londandaky rus ilçisi Angliýanyň urşa goşulyşandygyny eşidip Peterburga ugraýar. Russiýa urşy basym gutarmak isleýärdi. Müsür we Suýes kanaly meselesinde inlisleri çaltlyrak köşeşdirmek isleýärdi.

Konstantenopol we bogazlar barada Peterburgyň kabineti ol mesele umumy ýewropa meselesi diýip yglan edipdir. Russiýa bu meseläni diňe bir özi çözesi gelmeýärdi.

Rus kansleri Suwapowa eger türkler entek ruslar Balkan gerşinden göçmänkä parahatçylyk şertnama sorasalar onda rus tarapyňyň razdygyny şertnama gol çekjekdigini aýtdy.

1877-nji ýylyň Maý aýynyň 19-na inlis ilçisi Derbi Awstro-Wengriýa bilen gepleşikler geçirip, Russiýa garşy bile urşmak isleýärdi. Angliýa öz harby flotyny bogazlara getirmelidi. Awstro-Wengriýa bolsa ruslaryň arkasyndan Dunaý ýarym armiýasyna hüjüm etmelidi. Inlis floty Gara deňizde ruslar bilen çaknyşmakdan çekinmeýärdi, sebäbi ol ýerde olaryňkydan güýçli flot yokdy. Russiýanyň garşysyna mobilizasiýa etmekden Awstriýa boýun gaçyrdy.

1877-nji ýylyň Iýul aýynyň 19-na general Gurkonyň goşuny Şipka geçelgesini eýeledi. Iýul aýynyň 27-ne Londana Konstantinopaldaky iňlis ilçisi Laýardan ruslaryň Andriýanopolyň etegindedigi barada haar berýär . Bu habardan soň Bikonsfild türk soltanyna bogazlara iňlis ekadriliýalaryny çagyrmagy teklipe etmekligi karar edýär. Sebäbi olar Bezin burnunda (buhta) taýýar durdylar. Ýöne bu habar doly dogry däl.

1877-nji ýylyň Dekabr aýynyň 10-na ruslar Plewnany eýeleýärler.

Angliýanyň häkimeti Russiýa Kontantinopoly wagtlaýyn okkupasiýa etjek bolsalar hem, onda Angliýa “Öňden gorag çärelerini görjekdigini ” habar beripdi. Iňlis kabinetinde bu mesele jedelli boldy, ýöne Awstriýany urşa çekmegi goldady.

Dekabr aýynyň 24-ne Türkiýe Angliýa aralykçy bolup çykyş etmegini haýyş etdi. Angliýanyň häkimýeti bu habary Peterburga habar berýär. Onda Gorçakow : Eger soltan urşy tamamlasy gelýän bolsa, onda göni harby baş serkerdäniň özüne ýüz tutmalydygyny aýdýar.

1878-nji ýylyň Ýanwar aýynyň 8-ne Porta rus harby baş serkerdesi Nikolaý Nikolaýewiçe ýüz tutýar. Gepleşik gidip duran wagty rus goşunlary türk paýtagtyna golaýlaşypdyr.

Iňlis koroly Wiktoriýa häkimýetiň kabinetine derrew ruslaryň garşysyna uruşmaga gitmegi talap edýärdi. Wenadan soraýarlar. Ýöne harby serkerdeligi red edýär. Sebäbi ol örän köp çykdaýjy talap edýärdi.

Kontantinopaldan galagoply habarlaryň gelip durmagy iňlis kabinetini Ýanwar aýynyň 25-ne iňlis flotynyň bogazlary basyp almaga ugramagyna getirýär. Angliýanyň kabinetini şeýle edilse onda Awstro-Wengriýa urşa girer diýip pikir edýärdi. Ýöne lordlar Derbi we Karnarwonyň (kaloniýalar boýunça stats sekretar) kabinetleri otstawka gidýär. Şol wagt hem iňlis häkimýeti flota yzyna Bezin buhtasyna gaýdyp barmagyny buýurýar.

Patyşa baş serkerdä türkler şertlere razy bolsalar Konstantinopola girme diýip tabşyrdy. Sebäbi patyşa Angliýa bilen çaknyşmakdan çekinýärdi.

1878-nji ýylyň Ýanwar aýynyň 31-ne ýaraşyk şertnama gol çekipdi.

2. 1878-nji ýylyň Mart aýynyň 3-ne San-Stefan şertnama gol çekilýär. Bu şertnama boýunça Bolgariýanyň territoriýasy giňelip, Egeý deňizine çenli giňeýär. Konstantinopol konferensiýasy Bolgariýany ikä bölýärdi. Ýone beg Ignatewiň pikir edişesine görä Bolgariýa Balkan ýarym adasynda bir uly döwlet bolmaly.

San-Stefan şertnamasy boýunça Çernogoriýa, Serbiýa, Rumyniýa özbaşdaklyk berýär. Russiýa Bessarabiýanyň günorta-günbatary berilýär.

Tema: XIX asyrdä Ýewropa döwletleriniň kolonial basybalýşlary.

Dizraeli syýasatynyň 1875-1878 ý. gündogar krizisi diňe bir ýakyn gündogarda däl, eýsem Angliýanyň umumy kolonial syýasatyny kesgitleýärdi. 1869 ý. Sues kanalyňyň gurulmagy iňlis buržuazıýanyň öňünde Hindistany täze ýol bilen basyp almagy mesele goýýardy. Dizraeli Angliýa kanalyň üstünden ykdysady agalygyny üpjün etdi. Şol sebäpli ol 1875 ýylyň Noýabr aýynda Sues kanalyňyň kontrol paket aksiýasyny aldy. Bu aksiýa müsür hediwenine degişli bolupdyr. Ortaýer deňziniň gündogar böleginde iňlis ornuny güýçlendirmegi Dizraeliň maksady bolupdyr. Dizraeliň ýakyn gündogar syýasaty Welikobritaniýanyň Orta Aziýada öz agalygyny dikeltmegi bagly bolupdyr.

Dizrael Orsýediň Türkiýe bilen oňuşmazlygyna itergi berýärdi we Orsýediň Ýakyn gündogardan güýçlerini ünsden düşürýärdi. Şonuň bilen Owganystana garşy urşa taýynlyk görýärdi. Bu uruş 1878 ýylda başlandy we bu uruş 1880 ýylda

Dizraeliň deregine gelen Gladston döwründe gutardy. Bu urşuň netijesinde Owganystan iňlis protektoratyna geçdi. Emir iňlislerden subsidiýa aldy. Britan goşuny Owganystany ewakuirläpdirler. Dizraeliň syýasy tarapdarlary Gladistonyň bu aktyna garşy boldular. 1879 ý. Dizraeli ýene bir kolonial urşuny başlady. Bu uruş Günorta Afrikadaky zuluslara garşy boldy. 1877 ýylda ol Transaalýanyň anneksiýasyny yglan etdi we bu ýurduň köp ýerlerini okkýpasiýa etdi. Emma burlar gozgalaň turuzdylar. 1881 ýylyň Fewral aýynda Madžutahille urşunda iňlis goşuny ýeňilenden soň Gladston Transwaalyň daşary syýasatynda birnäçe gözegçilik etmek bilen mejbur bolupdyr. Ondan öň 1874 ý. Angliýa Günorta-Gündogar Aziýada öz pozisiýasyny güýçlendirdi.

Angliýadan Fransiýa hem yza galmaýardy. Emma fransuz kolonial ekspansiýasynyň togtadylmagy frank-german antagonizmi sebäp boldy. Angliýanyň Fransiýa bilen oňuşmazlygy uly howpa getirdi. Bular ýaly oňuşmazlyk fransuz kapitalizmiň kolonial arenasynda işeňňir çykyş etmegi bilen mümkindi.

1877 ýylyň ahyrynda Fransiýada respublikan ministrliği agalygyna geldi. Olar frank-german gatnaşyklary gowulandyrmagyna synanyşýardylar. Kolonial ekspansiýasynyň işeňňir lidery Žýul Ferri boldy. Ol Kommunanýň elhençleriň elhenç jellady bolupdyr. Ol Fransiýany we onuň koloniýalaryny ezjek bolýardy.

Diňe bir Tunis fransuz maýasynyda bolmandyr. Ortaýer deňziniň tutuş howuzy şeýle hem Ispaniýa we Italiýa onuň hereketiniň arenasynda bolupdyr. Tunisden başga fransuz maýasynyň agyr garaşlylygyna Müsür we Türkiýe düşdi. 1875 ý. garyplaşmakdan we rus-türk urşundan soň türk maliýesi örän pese gaçdy. Türkiýe ikilenç öz garyplaşmasyny yglan etdi. Bu bolsa bankirlere Türkiýede daşary ýurt maliýe gözegçiligini etmäge mümkinçilik döretdi.

Porta bilen karz berijleriň arasynda gepleşik 2 ýyla çekdi. 1881 ý. ylalaşyga gelindi. Onuň netijesi Muharrem dekretynda berkidildi. Ol 1881 ýylyň Dekabr aýynda yglan edildi. Türkiýäniň daşary döwlet bergisi 2,5 milliard franka ýetdi. Bergi bermek üçin we góterimleri bilmek üçin Otteman döwlet bergi edarasy dürli, milletleriň kreditorlaryndan ybarat bolupdyr. Fransuz bankirlere fakt taýdan baştutanlyk berilipdir.

Ottoman bergi edarasyna türk gaznanyň girdeýjiligi geçipdir, Fransuz maýasy öz agalyk orny Ottoman bankynda we temmäki monopoliýa edarasyna bolupdyr.

Muharrem dekreti Türkiýäni ýewropa maýasynyň ýarym koloniýasyna öwürmäge sebäp döretdi.

Konstantinopol bilen bilelikde we Ortaýer deňziniň üstünden agalyk etmek we Ýewropadan Hindistana gidilýän ýola agalyk etmek üçin Müsür bolupdyr. 70 ýylyň ikinji ýarymynda Müsürde fransuz maýasy agalyk edipdir. Şonuň bilen bilelikde Fransiýanyň syýasy täsiri hem bolupdyr. Müsürde inlis-fransuz bäsdeşligi bolmagy we esasan fransuzlar tarapyndan Sues kanalyňyň gurulmagy Germaniýa Angliýanyň tarapy bitaraplygy üpjün etdirdi. 1875 ýyldan başlap Angliýa fransuz täsirini aradan aýyrmak maksady bilen we Müsüri basyp almak üçin hüjüme başlady.

1875 ýylyň Noýabr aýynda müsür hediwi inlis häkimligine maliýe meselesi boýunça 2 hünärmen bermegi haýyş etdi. Dizraeliň kabineti garaşylmadyk jogap berdi. Lord Derdi Müsüre “gepleşikler üçin ýörite missiýa iberýändigini we olar maslahat bermeli” diýip jogap berdi. Hediw öz gullugyna 2 emeldarlary haýyş etdi, emma oňa “maslahat” berjekdiler we ol ony soramaýardy. Dizrael häkimýeti hediwiň agyr maliýe ýagdaýyny gözegçilik we protektorat üçin ulanjak bolýardy. Müsüre general gaznasy Keýwyň baştutanlygynda missiýa iberildi.

Hediw öz maliýesini barlamaga Keýwa rugsat berdi. Fransuz häkimýeti Keýwiň baştutanlygyndaky iberlen

missiýasyndan aladanyp Kowre öz maliýesine garşy çykmalady. Inlis-fransuz bäsdeşliginden peýdalanyň hediw inlis “maslahatçysyndan” dyndy.

Inlis häkimýeti fransuzlaryň döreden müsür maliýe dikeldişini üzjek bolýardy. Ony ýerine ýetirmek üçin inlis häkimýeti hediwi Keýwyn nutugyny ýazdyrmagyny buýurdy. Ol nutukda Keýw özleriniň pese gaçan ýagdaýy barada ýazypdyr. Emma hediw muňa garşy çykdy. Şondan soň Dizraeli parlament soraglaryna jogap berip: Ol Keýwiň nutugyny ýazdyrmagyna begenýärdi, emma oňa garşy hedis diýip jogap berdi. Müsür kagyzlaryň hümmeti şol mahal gaçdy. Keýwyn “kömek” we “maslahatlary” hediwiň Ýewropa pul bazaryna çykmagyna mahrum etdi. Tiz wagtda hediw özüniň garyplaşmasyny ygylan etmäge mejbur boldy (1876 ý. Aprel aýynyň 8-i). Emma Bikonsfildin taktikasy üstünlik getirmedi. Garyplaşma hediwiň fransuz bankirler bilen gepleşdirmäge tizleşdirdi. 1876 ýylyň Maý aýynda hediw bilen kreditorlaryň arasynda Ýewropada halkara maliýe gözegçilik institutyny gurnamaga ylalaşyga geldiler. Onuň ady müsür döwlet bergi kassasy bolupdyr.

Haçanda Fransiýa bilen Italiýanyň arasynda Tunis üstünde oňuşmazlyk we Fransiýa bilen Angliýanyň Müsür üstünde, Orsýet bilen Angliýanyň arasynda Aziýada täze çylşyrymlaşmalar ýüze çykdy. Owganystanyň üstünden inlis protektoratyň dikeldilmegi we Angliýanyň Berlin kongressinde diplomatik ýeňşi rus häkimýeti Türkmenistanyň özüne birikdirilmegi bilen jogap berdi. 1884 ý. ruslar Merwi basyp aldylar. Rus goşunlar Gerat tarapa süýşdiler. Bu bolsa inlisleriň pikirçe Hindistana uly howp salýardy. Şol bir wagtyň özünde Merwiň ruslar tarapyndan eýelenmegi Angliýa türkmen taýpalary boýun egdirmäge sebäp döretdi. Bu 1885 ý. Orsýet bilen Angliýanyň arasyndaky urşa getirdi. Emma rus häkimýetiň esasy aladasy Gara deňiz kenarýakany üpjün etmekdi. Inlis meýilnamasy öz goşunyny Kawkaz

kenarýakasynda düşürmekdi we Odessa garşy sóweşmek. Orsýet 3 imperatorlaryň ylalaşyklaryndan peýdalanyň, özüni Gara deňizde britan flotunyň gelmeginden ätiýaç edýärdi. Rus häkimýeti Bismarka ýüz tutdy. Bismark bu gezek hem soýuzdaş boldy. Rus ekspansiýanyň Orta Aziýada bolmagy Germaniýa peýdalydy. Ol Orsýet güýjüniň Ýewropadan ünsden düşürýärdi we inlis-rus gatnaşyklary pese gaçyrýardy.

Onuň netijesinde Orsýet inlis-türk gatnaşygyny golaýlaşdyrmaga bermedi. Soltan aýlaglar ýapylýandygyny ygylan etdi. Aýlaglaryň ýapylmagy Gara deňiz we Kawkaz Angliýa üçin berk durnukly bolmaýar.

Rus-owgan jedelli soraglarynda Gladston aradan aýyrmaly boldy.

Bismark öz monarhyna inlis-rus oňuşmazlyklary ýok etmelidigine düşündirýärdi.

Şeýle hem kanslar Germaniýanyň Orsýet uruşy Angliýa bilen golaýlaşmagy uly howpa getirjegine aýdypdyr.

Tema: Uzak Gündogar meselesiniň çylşyrymlaşmagy.

XIX asyryň 70-80-nji ýyllarynda Ýaponiýa harby taýdan in kuwwatly döwlete öwrülýär. 1874-nji ýylda Ýaponiýa Formazany eýeledi, ýöne talby boýunça ony taşlamaga mejbur bolýar. Şol döwürde Angliýada Gonkangda özüniň häkimýetini ýöredip, özüni bütün deňiz ýakasynyň eýesi hasaplaýardy. Ýaponiýa bütün günorta raýonlary özüne plastarym hökmünde saýlap alypdy. Şol plastarym hökmünde Hytaýyň bir bölegi bolan welaýaty Ýaponiýa ýakyn ýerleşen Mançžuriýa bellenipdir. Mançžuriýa girmek üçin Koreýa köpri bolup hyzmat edipdir. Koreý koroly Hytaý Bogdyhanynyň Wassaly bolupdyr. Ýaponiýanyň esasy güýji Koreýany Hytaýdan aýyryp, ony özüne tabyn etmekligi gönükdüripdi. Ýaponiýa häkimýeti Koreýa öz jansyzlaryny iberip başlaýar. Olar söwdegärler, hünärmentçiler hökmünde iş alyp barypdyr.

Ýaponiýa Seulda korol köşgünde partiýasyny döredýär. Eýýäm 70-nji ýyllarda Koreýa üstünde Ýapon hytaý urşy başlanýar. Hytaý dürli ýollar bilen Koreýany Ýapon täsirinden çykarmaga çalyşýardy. 80-nji ýyllarda Li Hun-Çžan Koreýany Ýapon täsirinden çykarmak üçin daşary ýurtlar bilen ylalaşyk baglaňşýar. Li muny “bir zäheri beýleki zäheriň garşysyna ulanmak” diýip atlandyrypdyr. 1876-njy ýylda Li Hun-Çžan bilen Ýapon diplomaty Mori Arinoryň arasynda gepleşik bolýar. Ito Li Hun-Çžana Hytaý Koreýa taryhy häsýetler sebäpli dalaşgär edýändigini aýýar.

1885-nji Ýaponiýa bilen Hytaý Koreýa öz goşunlaryny goýbermezlik barada ylalaşyk baglaňşardylar. Şeýlede Ýaponiýa Koreýa goşun ibermekde Hytaýa mälim edipdir. Hytaý bu ylalaşyk bilen razylaşýar, ýöne ol Koreýada öz häkimýetini dikeltmek üçin elinden baryny edýärdi. Basym Ikuldaky Hytaý wekili geljekde uly şöhrada eýe bolan Ýuanži – Kaý Koreý syýasatynyň wagtlaýyn hojaýyny bolýar. Koreýa rus häkimýeti hem ters berýär. Rus häkimýeti Ýaponýanyň Koreýany basyp almagyna päsgel berýärdi. Şeýlede olar Hytaý täsirini hem aýyrmak isleýärdi. Koreý häkimýeti bolsa Orsiýetden kömek isleýärdi. Beýleki uly döwletleriň güýçlenmegi bolsa Orsiýetiň uzak gündogaryň täsirine zyýan ýetirýärdi. Owgan insidentinden soň Siberlen Wlodywasdoga çenli demir ýol gurmak meselesi çözülýär. Bu diňe bir harby däl ykdysady pikirlenmäni hem talap edýärdi. Şol wagt Angilýanyň Pekinde agalygy bardy. Şonuň bilen birlikde Angilýa Orsiýediň garşysyna Hytaýy ulanmak isleýärdi. Orslar üçin urak gündogarda Ýaponiýa hem howlanýardy. 1891-nji ýylda Orsiýet Fransiýadan kömek gelnmegi bilen Beýik Sbir demir ýoluny gurup başlady. 1892-nji ýylda Russiýa imperýasynyň maliýe ministri wezipesine S. Ýuwite bellenilýär. Noýabr aýynyň 18-ne ol Aleksandr 3-niň uzak gündogar baradaky nutigy bilen çykyş edýär. Wite Dizraýelden soň iri diplomat bolupdyr. ol öz ministirliginden peýdalany

diplomatik ýola düşýär. Wite Orsyýetiň döwlet gaznasy bilen şeýlede halkara bržuwazy bilen baglanşyk saklaýardy.

1894- nji ýylda Koreýada gozgalaňçylar tutluşýar. Koreýähäkimiýetiniň garşy durmaga güýji ýetmänsoň Koreýa szruýeni bolan Hytaý imperatoryna ýüz tutýar. Hytaý häkimiýeti Koreýa 3-üňe golaý soldat iberýar. Tizara Ýaponiýa hem öz goşunyny iberýär. Hytaý häkimiýeti howsala düşýär. Hytaýlylar urşuň tamamlanandygyny aýdyp, çopanlaryň goşunyny çykarmagy talap edýär. Emma Ýaponiýa Koreýada özgertmeler geçirilmegine muňa razy bolmaýar. Ýaponiýa Hytaý bilen bileleikde özgertme geçirilmegine çagyrylýar. Emma Hytaý häkimiýeti çaparlar bilen bahana boljakdygyna düşüňär. Şol sebäpli Hytaý häkimiýeti çaparlaryň teklibi ret edýär.

Iýul aýynyň 25-ne Ýaponiýa Hytaýa garşy harby herekete başlaýar. Uruş diňe birnäçe günden soň Alp Asrlan aýynyň 1-na 1894-nji ýylda başlanýar. Hytaýdaky ykdysady we syýasy ösüş Angilýa baglydy. Ýapon-Hytaý urşy Biritan hökümetiniň ünsüni özüne çekýärdi.

Esasy howp Orsyýet bolup durýardy. Ýaponiýanyň ümsümligi bilen ylalaşýardy. Russiýa şäheriniň pozisiýasy başgarakdy. Howupsyzlykdan howatirlenip Ýaponiýanyň uzak gündogaryna goňşy hökümetinde bolmagyny islemeýärdi. Ýapon-Hytaý urşunuň dowamynda easay 4 sany ýygnak bolupdyr. Ýygnagyň biri 1894-nji ýylyň Awgust aýynyň 20-ne bolýar. Girişiň tekilibi boýunça Angilýa bilen bileleikde Koreýada “Status guo saklamak esasaynda uruş ýatymaga synanaşyk edipdi, ýene bir meýletin hiç bat çykmaýar. Ýaponiýa urşy dowam edýärdi. Hytaý derbi-dagyn bolup, parahatçylyk isläpdiler. Ýaponiýa gepleşik geçirmäge razy bolan bolup, we şonuň bilen daşary ýurtlaryň howpyny duýdurýardy. Ol gepleşikler geçirmäge we urşy ýatymagy islemeýärdi. 1895-nji ýylyň Ýanwar aýynyň 30-na Hytaý wekilleri Koba geldi. Emma Ýapon häkimiýeti urşuň dowam

etmegi üçin wekilleriniň gelmegini ýeterlik hasaplamaýardy. Şol sebäpden ýaponýalylar harby hereketini dowam etdirýär.

1895-nji ýylda Peterburugda (1.02.) ikinji ýygnaşyk bolýar. Olar Ýaponiýanyň Mançizurýanyň bir bölegini, Liýadony Weý-Haýweý eýelemegi bilen razylaşýardylar. 1895-nji ýylyň Mart aýynda Peterburg Pariž we Loudonuň arasynda Koreý garaşsyzlygy barada ylalaşyga gelinýär. Ýapon diplomaty inlis-rus golaýlaşmasyndan çekinýärdi.

1895-nji ýylyň Mart aýynyň 13-ne Hytaýa Ýapon parahatçylyk şertiniň teksti gowşurylýar. Olar Hytaýyň Koreý üstünde szürenitetiniň ret edilmegini göz önünde tutýardy. Sebäbi Koreýa Garaşsyz diýip yglan edildi.

1895-nji ýylyň Mart aýynyň 22-ne Parahatçylyk barada Ýapon-Hytaý gepleşikleri bolýar. Hytaý häkimýetiniň garşy durmaga güýji ýetmändir. OL agyr şertleri kabul etmäge razylaşmaga mejbur bolupdyr. 1895-nji ýylyň Aprel aýynyň 17-ne Ýapon-Hytaý parahatçylyk ylalaşygyna gol çekilýar. Inlisler Ýapon-Hytaý meselesine goldamagy ret edipdirler.

1895-nji ýylyň Aprel aýynyň 23-ne Orsýetiň, Germaniýanyň Tokiadaky wekilleriniň her biri Ýapon hökümýetiniň Lýadun ýarym adasyny terk etmegini talap edýärler. Üç güýçli döwletiň Ýaponiýa garşy bolmagy Ýaponiýa erbet täsir edýärdi. Ýapon häkimýeti öz ornuny berýär. 1895-nji ýylyň Maý aýynyň 10-na Hutaýa Lýadony berýär.

1895-nji ýylyň Noýabr aýynda Simonoseko ylalaşyga täzedan seretmek barada ylalaşyk baglansýar.

2).Lobanowyň üstünligi rus ekspedisiýasynyň Hytaýdaky ilkinji Ýapon Konferensiýasyny bölmek üçin rus diplomaty Hytaýa kömek beripdir. Hytaý hökümýeti Lowan,Pariž bankerleri bilen gepleşik geçiripdir. Olar harzyna diňe hytaý malýesiniň üstünden habara gözegçilik etmek şerti bilen berilipdir. Bu gepleşik Hytaý üçin rus täsiriniň işine päsgelçilik beripdirler. Witte hem bu işe goşulypdyr.

Ol farnsuz we nemes bankiriniň arasyndaky bäsleşiklerden peýdalanyň 150-mln rubl karz berýär. 1895-nji ýylyň Iýul aýynyň 6-daky kontrakt boýunça Hytaýa rus häkimýeti öz meselesine gatnaşmaga razylyk bermändir. (daşary ýurtlaryň gözegçiliginde). 1895-nji ýylyň ahyrynda Wittanyň tekilibi boýunça rus Hytaý banky easalandyrylýar. Indiki wezipe bolsa Witta Hytaý sanowniklerini satyn almak üçin fand döretmek we Hytaýdan Mançu demir ýol kosessiýasyny almak bolupdyr. Wittanyň meýilnamasy bilen Angliýa, Fransiýa, Germaniýa we A.B.Ş. gabat gelipdir. Mançuýüadaky rus demir ýol gurluşugyň garşydaş Amerkan banky bolupdyr. Olar Kontou-Hankou –Pekin demir ýoluny gurmakçy bolýardylar. Bu Amerikan preýekti Mançuýüany ýewropa we Amerikan harytlary bilen üpjün edýärdi we onuň bilen rus senagaty garşy durup bilmändir. Şol mahal Witte daşary ýurt maliýasyndan elçekdirjek bolýardy. Gepleşiklerde Pekinden Peterburuga geçirildi. Ýagny garşydaşlaryndan daşrak Aprel aýynyň ahyrynda gepleşikler üçin Peterburuga Li-Hunçžan gelýär. Ol Nikolaý II-ň geýdirilşine gelýär. Pekindäki daşary ýurtlar Hytaý ministrlerini satyn alýardy. Şeýle hem Li-Hun-Çanl Witte para berýär.

Bu gepleşikleriň netijesinde Iýun aýynyň 3-ne (1895 ý) Moskwa sistemasy diýilip atlandyrylýar. Haýsy hem bolsa bir tarap Hytaý ýa-da Koreýa urşsa kömege gelmeli bolupdyrlar. Hytaý Mançuýüanyň üsti bilen Wladiwastoga çenli demir ýol gurmaga rugsat berýär. Witta günorta çekilýän Lyaoduna golaý ýol gurdurypdyr. Ol para berenine garamazdan konsessiýany ele alyp bilmeýär. Hytaý häkimýeti bilen Rus-Hytaý bankynyň arasynda ylalaşyk 1896-njy ýylyň Sentýabr aýynyň 8-ne gol çekilýär.

Tema: Dünýäni paýlaşmak ugundaky göreşin tamamlanmagy.

Pekin häkimiýeti bilen patyşa diplomtiýasy ylalaşyk baglaşmak üçin gepleşikleri ýola goýdy. Monçžuriýadan göçürmegiň ýerine ol Russiýa üçin ýeňillik berlen ýagdaýy Hytaýa hem ýaýratmak isläpdir.

1890-njy ýylyň 9-njy Noýabr aýynda Rus häkimiýeti Kwantun welaýatynyň admiraly Alekseýewiň üstü bilen Muhden etrabyňyň general –gubernatory Szen bilen “ýerli ylalaşyk ” baglaşdy. Rus protektoratynyň astynda general-gubernator ylalaşyga gelmeli boldy.

Munyň yz ýany Peterburgda merkezi Hytaý häkimiýeti bilen Mançžura degişli umumy ylalaşykly meýilnama işlenilip düzüldi. Meýilnamada Hytaýyň häkimiýeti şol ýerde öz häkimligini ýöredip bilmegini dikeltmegi göz önüne tutýardy. Ýöne bu şunuň ýaly şertleriň hataryny goýdy, ýagny ruslaryň Hytaýdaky Mançžur welaýatlarynda täsirini güýçlendirdi.

Ylalaşykda Mançžuriýada rus goşunynyň wagtlaýyn KWŽD-dy goraýar diýen bahanasy bilen galmagyny göz önüne tutýardy: netije çykarylsa Mançžuriýadan hem Hytaý goşunyny KWŽD-yň gurluşygyny tamamlamak üçin öňe sürdüler.

Şundan soň Hytaýyň goşunynyň sanyny esasy ylalaşykda aýdyňlaşdyrylmalydy.

Hytaý häkimiýeti rus häkimiýetiniň talabyna laýyklykda Szýan – Szýun hemme 3 Mançžuriýa etraplaryny birikdirmäge borçly edildi. Soňra demir ýoly ulanylyşa bermek ýagny bir punktlarynyň biri bolan KWŽD ýa-da ÝUMŽD-den Hytaý diwaryna çenli, soňra Pekine ugrukdyrylmagyny seredildi. Ahyry taslama özünde Hytaýyň häkimiýetiniň kanunlaryny hiç kime bütin Hytaýyň diwarynda konsepsiýany Orsýetden birugsat bermezlige borç girizdi. Ýöne Li Hun-Çžan bular ýaly ylalaşyga gol çekmäge meýil etmeýärdi. Şol wagtda 1901-nji ýylyň Ýanwar aýynda Alikseýewa bilen Mukdenskiý Szýan

Szýun bilen ylalaşylyp “Times” çap edildi. Bu Hytaýyň öz adamlarynyň serişdesiniň hasabyna çap edildi. Bu bolsa daşary ýurtlylary getirmek üçin edildi. Şol wagt 1901-nji ýylyň Ýanwar aýynda Angliýanyň diplomatiýasy täze bir synanşyk edip Russiýa garşy nemesler bilen soýuz baglaşmak isleýärdi. Teklip bu gezek howp salmak bilen geçirilipdir. Eger teklip ret edilse Angliýa Fransiýa bilen hem ylalaşyp biljekdi. Nemes diplomatiýasy özüniň garşylyk tekliplerini öňe sürdi. Nemesler Angliýany 3-ler soýuzynyň ylalaşygyna goşulmaga çagyryrdylar. Şunuň bilen olar Wena bilen gepleşik geçirmegi teklip etdiler. Bu maksatnamanyň manysy aýdyňdy. Britan häkimiýeti Germaniýa bilen soýuz baglaşmagy teklip etdi. Bu şertnama Germaniýany Russiýa garşy urşa gatnaşmagy borçly edýär. Muňa garamazdan Germaniýa bilen Orsýetiň arasyndaky jedellen özüniň Awstriýa bilen soýuzdaş bolany üçin ýeňillik bilen çykyp bilýärdi. Indi German diplomatiýasy Angliýa şular ýaly şertnamaň görnüşini teklip edýärdi, ýagny Angliýanyň Orsýete gary urşundan sypyp bilmezdi. Eger bu göreş awstro-rus-german konflikt esasynda bolýar. Angliýa öz gezeginde beýle borjy almak islemeýär.

Russiýa Hytaýda Mançžuriýa we Hytaý diwarlary baradaky mesele boýunça ylalaşyk gazanmagy dowam edýärdi. Şoňa garamazdan 1901-nji ýylyň Fewral aýynda Russiýa Mançžuriýada täsirini berkleşdirýändigini barada Ýaponiýa, Angliýa, ABŞ gepleşiklerine garşy bilelikdäki garşylyk görkezildi.

Ýaponiýa dessine Simon parahatçylyk şertnama seredilenden soňra Russiýa bilen söweşmek üçin urşa taýýarlanyp başlady. Ol Koreýany we Mançžuriýany basyp almaga synanyşýardy. Ýaponiýanyň goşunlary urşa tiz başlamagy özlere bähbitli bolar diýip hasaplaýardy, ýagny Sibir demir ýoly gurulup gutarmandy. Ýaponiýanyň diňe pul ýagdaýynyň pesligi saklaýardy. 1895-nji ýyldaky ýoly Russiýany Germaniýa ýa-da Fransiýa goldar öýdýärdi. Rus-

Ýapon urşunda Ýaponiýany üçünji goşundan üpjün etmek üçin Ýapon häkimýeti Londonda Angliýa-Ýapon soýuzy baradaky gepleşikleri geçirip başlady. Ýöne Angliýa Ýaponiýanyň güýjünden we mümkinçinliginden we gorkýardy, amatsyz ýagdaýda ynamsyz soýuzdaş bilen şertnamaň netijesinde Angliýanyň urşa çekmeginden howatylanýardy. Ýöne Germaniýa diplomatiýasy angliýa-ýapon soýuzynyň taslamasyny hemme taraplaýyn goldaýardy. Oňa Ýaponiýanyň orsýede garşy urşa ,çekmek pikiri gülip goldaýardy. Ine näme üçin ol Ýaponiýa dilden ynam bildiripdi, ýagny eger-de rus-ýapon urşunda Germaniýa Ýaponiýanyň Bitaraplygyna garşy gowy gatnaşygyny saklapdy.

Wagtyň geçmrgi ýapon-hytaý urşunda German diplomatiýasy ýadawsyz orsýedi Uzak Gündogara agresiyä bildirýärdi. Orsýede täsir edýän zatlaryň biride Kaýzer bilen patyşanyň hat alyşmasydy. Wilgelim Nikolaýa rahatlyk bermeyärdi. Ol ony “sary ýüzlileriň” Ýewropany goraýjy taryhy roly ýerine ýetirmäge çemeleşýärdi, götergileýärdi we oňa Ýewropanyň araçäginde gaçybatalga berjekdigi barada söz beripdi. Indi bolsa baha bermegiň esasynda diplomatiýa ýazgysynda “sary howp salyjylaryň” özlere hem gowy isleg-arzuwlaryny wada berýärdi. Kaýzer we onuň maslahatçylary urşy şeýle tutaşdyrýärdylar. Uzak Gündogardaky uruş orsýet onuň uzak sebitinde Germaniýa Fransiýa garşy erkin etmäge üpjün etmelidi. Ýapon häkimýeti has-da ynamlydy. 1901-nji ýylda ol göni howp salmaga geçdi. Patyşa Russiýa boýun bolmagy çözdü. Hytaýa ýeňilleşdirilen ylalaşyk proýetini teklipl edildi. Onda köp maddalar ýokdy. Hytaý goşunynyň mançžura goýberilmezligi barada, şonuň ýalyda Hytaýyň diwarlaryna ruslaryň aralaşmagyna garşydy. Ýöne Angliýanyň Ýaponiýanyň we ABŞ täsiri bilen Hytaý bu teklibi hem ret etdi. Gepleşikler goýuldy, ýöne rus goşuny mançžuriýada galýardy.

1901-nji ýylyň Iýun aýynda Ýaponiýada deňeçerräk kabinet Ito ýykylýar we häkimýet başyna Kasur kabinetiniň adyndan

çekdi. Militaristler gelýär. Şol ýylyň tomsunda ýapon häkimýeti Angliýa bilen soýuzdaşlygy baradaky şertnamany täzeden dikelttdi. Ýapon häkimýeti ýene-de inlis dostlarynyň ynamsyzlygyna göz ýetirip güýz aýynda diplomatiýa manýowruny kabul etdi. Ol öz gezeginde Peterburga Russiýa urşundaky belli bolan garşydaşy öňki premýer Markiz Itony iberýär. Oňa şol ýerde rus-ýapon ylalaşyklary baradaky gerleşikleri geçirmegi tabşyryldy. Ony rus sarlary gowy garşylapdyrlar. Sarlar Ito bilen syýasy meseleler barada gürrüň geçirýärler. Şeýle-de Russiýa üçin Koreýada Susim aýlagynda arkaýyn ýuzmeklik göz önünde tulýardy. Eger bu şertler kanul edilse Russiýa ikerjeňlenmän Ýaponiýaň we Koreýaň syýasy komersiýa gyzyklanmasyny boýun aljakdy. Ýöne Ýaponiýa “dogry” Koreýa öz goşunyň girizmegini boýun almalydy. Rus häkimýeti bu goşunyň sanynyň we Koreýada gezmekleri çäklendirilmegi we “Koreýa soweş tilsimlerini” ulanmazlyklaryny talap edýärdi. Mundan başgada bu goşun belli bir çäklerini rus-koreý araçäğine aralaşyp bileýärdiler. Onuň ýerine mançžuriýada we beýleki Hytaý welaýatlarynyň rus serhetlerine deňişli bolan rus eýeçiligini boýun almaklygy talap edýärdi. Has takyk aýdylan, ruslar ýaponlaryň şu soraglara goşulmazlygyny talap edýärdiler. Rus häkimýeti ýaponlary öjükdirýädiler.

Ito öz häkimýetini ruslar bilen ylalaşyk baglanyşmaklygy maslahat berýärdi. Ýöne Ýamagata we Koşura goşunlaryň liderleri Peterburg bilen başlan ylalaşyklaryny soňuna çenli gutarmaklygy islemediler. Markiz Itonyň missiýasy olar üçin diňe bir Angliýany ezmek däl: eýsem rus-ýapon şertnamasynyň önündäki gorky Angliýanyň in soňky şübhäni ýeňmek we ýaponiýa we rus urşuna garşy soýuz baglaşmakdy.

Ýapon harby guramasynyň manýowry gowy netije bilen tamamlandy. 1902-nji ýylyň Ýanwar aýynyň 30-na Angliýa we Ýaponiýa ylalaşyga gol çekdiler. Ylalaşygyň I maddasynda iki döwlet biri-birine öz bähbitleri üçin Hytaýyň we Koreýanyň

içki ýagdaýlaryna goşulyşmazlygyny wada berýärdiler. II maddasy bolsa her bir tarapyň belli derejede berk bitaraplygynyň ýerine ýetirmekligini talap edýärdi. Uruş ýagdaýynda soýuzdaşlaryň biri iki ýa-da ondan köp döwletler bilen uruş bolanda öz harby kömegini bermelidi. Iňlis-ýapon ylalaşygy ýapon diplomatýasy üçin uly ýeňişdi. Bu ýeňiz Ýaponiýa Russiýa bilen uruş başlamagyna mümkinçilik berdi. Hat-da hiç bir döwlet ýaragly goldaw bermeyär. Şonuň bilen birlikde Ýaponiýa Angliýanyň maliýe kömegi bilen üpjün edýärdi. Rus diplomatýasy häziriň özünde Fransiýa bilelikde iňlis-ýapon soýuzyna jogap bilen çykyş etmegini haýyş etdi. Ýöne Fransiýa Russiýanyň Uzak Gündogara öz güýjini sowmagyny goldamaýardy. Ýöne şonda-da Fransiýa 1902-nji ýylyň Mart aýynyň 20-ne iki soýuzdaş häkimýetiniň umumy dekloratiýasyny çap etmäge razylyk berýär. Dekloratiýanyň öz borçly häsiýete eýedi. Fransiýa öz soýuzdaşyna Uzak Gündogarda hiç hili kömek bermeyärdi.

1901-nji ýylyň tomsunda sar häkimýeti Hytaý bilen mançžur meselesi barada gepleşigini dikeldýär. 1902-nji ýylyň Aprel aýynyň 8-ine rus-hytaý ylalaşygyna gol çekildi. Russiýa öz gezeginde 18 aýyň dowamynda üç gezekde göçürmelidi. Şol göçürmeklik mançžuriýanyň diňe öz içindäki gozgalaňlar päsgel berip bilerdi, ýa-da şonuň ýaly hereketleri daşary ýurt döwletleri edip bilerdi, bu bolsa rus goşunlaryny şol ýerden çykarmaklyga päsgel berýärdi. 1902-nji ýylyň tomsuň ahyrynda ýapon häkimýeti ruslara täze ylalaşyk hödürleýär. Russiýa Koreýanyň üstünden ýapon prokteratyny ykrar etmeli. Muňa derek ýaponiýa mançžuriýada ruslaryň açyk hereketine yglan edýär. Bu teklip Pederburkda goldanmaýar. Şol wagt Nikolaý II öz täsirini jogapkärçiliksiz topar Bezobrazowyň ýolbaşçylygynda täsirini ýetirýärdi. Bu topar Nikolaýy mançžuriýadan gitmezligini talap edýärdi. Şol bir wagtyň özünde patyşany Koreýa aralaşmagyny hem isläpdirler. Gerekmejek gykylyklar Koreýada şahsy konsepsiýany eýeledi.

Konsepsiýanyň umumy meýdany iki derýany öz içine alýardy. Ýalu we Tumyn gysgaça aýdylanda ol бүтін serhet ýakalaryny tutýardy. Konsepsiýa formal taýda hususy aksioner jemgyýeti tarapyndan alyndy. Onuň arkasynda patyşa häkimýeti durýardy, ol hem gezeginde konsepsiýanyň üstüne goşun iberýär, rus häkimýeti Koreýa aralaşmak üçin mançžuriýanyň ewokuasiýasyny haýallatdy. Hat-da 82-nji ýylyň Aprel aýynyň möhleti geçipdi. Şunuň bilen birlikde patyşa häkiýetiniň Uzak Gündogardaky harby taýýarlygy onuň syýasy meýillerinden yza galýardy.

Angliýa-rus gepleşikleri Ýaponiýanyň, rus-ýapon garşylyklarynyň harby çözgüdi hüjüm etmek bilen oýardy.

1903-nji ýylyň Awgust aýynda Ýapon häkimýeti Russiýa bilen gepleşikleri dikeltди. Täsiriniň ykrar etmeginden başga-da we Koreýadaky ýapon protektoraty esasynda Ýaponlar Russiýada Koreý demir ýol gurlşygynyn Hytaý çäginde başlap Nýuçuana, Şanhaýguana dowam etdirmekligi talap edýärdi. Ýaponlar (aýdyň bilýärdi) günorta mançžuriýa aralaşmaklygynyň maksadyny aýdyň bilýärdiler. Peterburkda muňa razy dälди. Ýapon protektoraty Koreýanyň üstünde öňküsi ýaly boýun almagy taýýardy – Koreýada ýüzmegi Russiýa we mançžuriýa Ýapon goşunlaryny salmaklyga garşylyk görkezýärdi. Ýöne oňa derek Ýaponiýa mançžuriýany öz welaýaty diýip ykrar etmeligi talap edýärdiler. Emma Ýaponiýa mançžuriýa bilen gyzyklanmaýardy. Geljekde rus diplomatiýasy mançžur meselesi diňe russiýa we Hytaýa degişlidigini talap edýärdi. Emma Ýaponiýa hiç hili ýagdaýda mançžuriýa meselesine goşulmaly dälди. Ýaponlar rus-ýapon ylalaşygynyň taslamasy diňe bir Koreýada däl ýsem Russiýa Ýaponiýada mançžuriýada-da öz ornuny eýelemegi isleýärdi. Fewrali aýynyň 23-ine Ýapon häkimýeti mejbury ýagdaýda rus häkimyetinden bu meselä täzedен garamaklygy haýyş edýärdi. Rus häkimýeti muňa razy 1904-nji ýylyň Ýanwar aýynyň 13-ine Ýaponiýa öz haýyşyny güýlendirdi.

Sar häkimýeti özüniň harby taýýarlygynda gaty bir ynamynyň sebäpli muňa jogap bermekden saklanýardy. Ýaponlar muňa garaşyp durmadylar. Fewral aýynyň 6-syna olar Russiýa bilen diplomatik gatnaşyklaryny ret edýärdiler. Fewral aýynyň 8-ine urşy yglan etmän Ýaponiýa açyk duýdansyz Rus flotunyň harby hereketlerine başlaýar. Şeýdip Uzak gündogar ýerleri ugrunda Russiýa we Ýaponiýa özara urşy başlaýar. Rus Ýapon urşunda Angliya we ABŞ Ýaponiýa goldaýar. Russiýanyň soýuzdaşy Fransiýa bolsa Russiýa hiç hili syýasy kömek etmeýär. Ýöne Russiýa German Bitaraplygy üpjün edilendi. Ol hem öz gezeginde Russiýany goldaýardy. Şeýle hem Russiýa Balkanda Awstriýa Wengriýa tarapyndan duýdansyzlygy bilen üpjün edilendi. Onuň üstesine 1892-nji ýyldaky awstro-rus ylalaşygyna 1903-nji ýyň güýzünde Mýurşteg şäherindäki Nikolaý II Fra-Iosif bilen duşuşykda Makedoniýanyň syýasaty babatda ylalaşyga gelindi. Bu ylalaşyk iki tarapyň Balkan ýerleri ugrundaky çaknysyklaryň önüni almalydy. Russiýa öz gezeginde Balkan kynçylyklaryndan gaça durmalydy sebäbi ol Ýaponiýa bilen uruşmaga eli degenokdy. XIX asyryň 90-njy ýyllarynda ýurduň içindäki emele gelen milli göreşiň awstriýa-wengriýa parahatçylyga ymtylýardy.

**Tema: XX asyryň başynda Türkiýe we Balkan ýerleri
ugrundaky Antanta bilen Awstro-german birleşmesiniň
göreşi.**

Deňiz bäsdeşligi iňlis-german antonizimiň ýeke-täk görkezmesi däl. Şol bir wagtyň özünde ýakyn gündogar ýerleri eýelemek ugrunda göreş dowam edýärdi. Bagdat demir ýoly üçin alynan şertnamadan soň, Germaniýa Türkiýany basyp almak üçin we ony öz koloniýasyna öwürmek ucin güýçli depginde hereket edýärdi. Öz tarapyndan hem soltan Awdul Gamid öz gowşan tagtyny german häkimýeti we nemis kapitali

arkaly berkitmek isleýärdi, we şolar arkaly milli azat edijilik hereketinde, Balkan ýarym adasynda, Kiçi Aziýadaky ermenilere, araplara, türk halklaryna garşy göreşde direg gözleýärdi. German imperolizimi “Wagty soltanyň” zulum edijilikli düzgüni goldaýardy. Emma şool wagt dolandyryjy sebitde, Germaniýanyň saýuzdaşy Awtro-Wengirýanyň gahary gitdigiçe hawýanlara garşy ösýärdi.

Geçen asyryň 80-nji ýyllarynda patyşa häkimýetiniň ýalňyşlyklary Awtro-Wengirýanyň öz ýagdaýyny Serbiýada, Belganiýada berkitmäne ýardam etdi. Emma Awstrýa dikmesiniň syýasaty edil patyş Milanyň Sergiýadaky ýa-da Bolgoriýadaky Stambulowyň, anyk görkezdi, ýagny Awstriýanyň we Germaniýanyň Sloweýan milli Garaşsyzlygynyň iň ganyň duşmanydygyny Akysy, knýaz Ferdinand –nemes , bolgar tagtyna awtrýalylaryň özi eli bilen geçirilen mejbury ýagdaýda Russiýa bilen yaraşygy gözleýärdi. Netije-de, 1896-njy ýyl Russiýa tarapyndan Ferdinadyň Bolgar patyşasy diýlip ykrar edildi. 1903-nji ýyl Belgratda döwlet agdarylşygy bolup geçýär, we Obrenowić dinastiýasy öz ornuny Kargeor dinastiýasy bilen çalyşýar. Şu wagkadan soň güýçli milli propaganda güýçlendi, bu boýunça Tursiýa garşy gönükdürilen, şeýle hem Awstro-Wengirýa 1906-njy ýylyň başynda Awtro-Wengriýanyň bilen Sbeýanyň arasynda gümrük urşy başlady. Awstrýada toparlaryň täsiri güýçlenipdi. Olar hem öz gezeginde Russiýanyň gowşaklygyndan peýdalanylýp, Isalkan ýerleriniň Serbiýa welaýatlaryny basyp almaklyga ymtylýardy. Bu ýerleri hem öz gezeginde Gabsburg monarheýasynyň düzümine görkezmek isleýärdiler. Bu akymyň başynda Frawus –Werdinaw, konrat, fen, Geksendorf durýardylar. Daşary işler boýunça ministr Grentol bol.

Grental, Kawrat, Fon Geksendorf we Frawus Ferdinand ilkinji nobatda Berlin ylalaşygy esasyndaky, 1878-nji ýylyň Awtrýa tarapyndan basylyp alynan Gersowiniýany, Bosniýany özlerine basyp almaklary üçin ymtyklýardylar. Şu

hereket esasynda olar Serbiýa halkynyň şu welaýatlar bilen bileleşmegi maksatlaryna ymytlaryna soňuna çykmak isleýärdiler. Indiki ädim esasynda, Hrbíýanyň Italiýa garşy urşy we “Serbeýany basyp almaklyk” göz öňüne tutulýardy. Geksendorf öz gezeginde şeýle ýazýardy. “Eger biziň goşunymyz (Nişes-nde) bolsa onda biz şol ýerde hökümdar bolarys, şeýle hem Balkan ýerinde hökümdarlyk ederis” Ereutal , bütün Serbiýany basyp almazdan, onuň ýarsyny bolgarlara bermekligi goldaýardy.

Eger-de Germaniýa gutarnykly Tursiýany basyp alan bolsa onuň saýuzdaşy Awtro-Wengriýa boýunça öz meýillerini Balkan ýarym adasynda amala aşyran bolsa, bütün Ýakyn Gündogar German imperolizimi dabanyynyň astynda bolardy. Munuň bilan Angilýa razylaşmaýardy, sebäbi ol ýakyn gündogar ýurtlary Ýewropadan Hindistana köpri hökmünde garaýardy. Muny Russiýa hem goldamaýardy. Sebäbi, Russiýanyň we Balkanyň basylyp alynmagy bütün nemes ilaty:Çernomoriýe kenar ýakasyndan tä Kawkaz serhetlerine çenli, howpy ýetirýärdi. Russiýa sloweýanlaryň ýarany bolmakdan boýun egmeýärdi. Emma Angilýanyň we Russiýanyň gapma-garşylygyna garamazdan, olaryň ikisi hem germanlaryň gündogara aralaşmagyna garşydy. İnlis häkimýeti Tursiýadaky german ekspolisiýasyna garşy hereket edýärdi. İnlis häkimýeti şonuň üçin dürli ýollary ulanýardy. Ilki bilen ol arassa maliýe hereketini ulandy. 1903-nji ýylyň Aprel aýynda inlis baukirleri Bagdat ýollaryny maliýe bilen üpjün etmegini bes edýär. Oňa garamazdan Bagdat demir ýolunyň jemgiýeti türk häkimýetinden doly girdeýjisini alýardy. Bu boýunça Turkiýadan belli bir derejede serişdeleri talap edýärdi, Pnuýň puly bolsa ýokdy. Tursiýa puly diňe gumsak salgytlary arkaly alýardy. Ýöne Aüge Tursiýanyň salgytlarynyň köpelmegine garşydy. Şonuň üçin Bagdat demir ýolunyň gurluşygy eglenýärdi.

Ahysy Angilýa 1902-1903-nji ýyllar Mokedoniýadaky tolgunmalardan peýdalanyndyr, bu bolsa soltana syýasy taýdan zor salýardy. 1903-nji ýyl Miýursitegde Russiýa we Awstro Mokedoniýadaky reforma meýilnamasy barada gepleşik geçirdiler. Inlis diplomatiýasy bolsa, soltanyň häkimýetini ýykmaq üçin göreşýärdi. Inlis diplomatiýasy Russiýa tarapyndan goldaw gözleýärdi.

1908-nji ýylyň Iýun aýynda Rewel şäherinde Edward VII we Nikolaý II arasynda duşuşyk bolupdyr. Duşuşygyň dowamynda Mokedon barada gürrüň edildi. Izwoliski öz Biritan dostundan Russiýanyň, Germaniýanyň harby goşunlaryndan howatyrlyandygy barada hiç zat aýtmady. Şol sebäpli rus mesustry şeýle diýýär:” Russiýa öz syýasatyny Germaniýa bilen usulluk bilen aralaşdyrylmalydygyny” aýdýar. Garding şeýle diýýär:” Russiýada seresaplylyk has möhüm Angilýada bolsa edil onuň ýaly däl”.

Netijede Russiýa öz güýjüni dikeltmeli bolup, sebäbi ol Ýaponiýa bilen bolan söweşde 1904-1905-nji ýyllarda gowşapdy. Edil şol wagt bolsa Russiýanyň garşydaşlary öz orunlaryny Balkan ýarym adasynda güýçlendirýärdiler. Ilkinji nobatda Awtraliýanyň diplomatiýasy bu herekete başlapdy. Eretal bu herekete 1908-nji ýylda başlapdy. Ol Awstraliýanyň serkerdesinden Nowa –Bazarsl sanjagyndan solony ýerlerine çenli demir ýol gurluşygynyň çyzywyny hödürledi. Bu ýol Awstrýanyň Egeý deňzine ýol açypdy. Şeýle bolan Erental öz meýli barada 1908-nji ýylda Ýanwar aýynyň 27-ne aç-açan yglan etdi. Ertalyň bu çykyşy Russiýany diýleň howatyrlandirdi. Bu ýol Awtraýanyň täsirini çäklendirýärdi. Izwoliskiniň aýtmagyna görä:” Awstrýanyň meýliniň ýerine ýetirilmegi Makedoniýanyň zorluk bilen basylyp alynmagyna getirdi”. Bu bolsa Russiýanyň bu meýilnama hökmany suratda goşuljakdygy aýdyňdy. Peterburgda Fewral aýynyň 3-de ministirleriň ýygnagy geçirildi, şol ýygnakda Izwoliski Angilýa bolan golaýlaşmagyny teklipt etdi. 1907-nji ýylda inlisler bilen

ylalaşyklary netijesinde Izwoliskiý Angilýa bilen ylalaşygy talap edýärdi. Ol Russiýanyň Garadeňzinden Ortaýer deňzinden şeýlede hem yzyna dolanmaklyk üçin öz harby gämilerinde hukugy almaklyga ymtylýardy. Ýöne käbir rus ministrleri Izwoliskiniň teklibini goldamaýardylar. Harby ministr Poliwanow özüniň harby babatda taýýar dældiklerini aýdýar. Şeýle-de maliýe ministri Kokowsew garşy çykýardy. Biru şundan söň Fewral aýynyň 10-na döwlet goragynyň soweti şeýle karara gelýär: “Goşunyň material bölegi juda bozulmagy netijesinde we amatly bolmadyk içki ýagdaýy şunuň ýaly agressiw çärelerden gaça durmak gerekdi. Bu bolsa öz gezeginde syýasy kynçylyklary döredýärdi”.

Şeýlelikde Izwoliskiý diplomatiği serişdelerden çäklenmek zerurdy. Demir ýolunyň proektini öz hususu proektine garşy goýdy. Izwoliskiý Albaniýadan Dunaýa çenli bolar diýip çak edýärdi. Bu Serbiýany deňze çykarmak üçin niýetlenendi. Ykdysady babatda bolsa Awstrýa Wengirýadan garaşsyzdy. Dunaý ýol gurluşygy Awstrýalylar üçin amatly däldi. Inlisler bolsa Izwoliskiýniň proýektini goldajaklaryny aýdypdy. Ýöne Russiýa öz gezeginde Angilýa bilen birlikde bolmalydy. 1908-nji ýylda tomus aýlarynda Tursiýada Brzüaz rewelýusiýasy bolupdyr. Iýul aýynyň 3-ne bolsa Mokedoniýada ofserler tarapyndan Gornizon aýak üstüne galýar. Iýul aýynyň 24-ne soltan konistituýany kabul etmeli bolýar. Beýik wezir edilip Kemal –haşa geçýär. Bu bolsa Angilýanyň ýeňşi bolupdyr.

Tema: I Jahan urşunyň ön ýanynda gündogar ýurtlarynyň halkara gatnaşyklary

Balkan uruşlar halkara gatnaşyklaryň dartgynlaşmagyna getirdi. Şol uruşlaryň netijesinde slowýanlar turkiýanyň agalygyndan azat boldy. Ýöne olar Balkan döwletleriň arasyndaky gatnaşyklary ýitileşdirdi. Türk agalygy rewolýusiýa

bilen dälde, Balkan monarh hökümetleriniň uruşlarynyň netijesinde syndyryldy. Bolgariýa II Balkan urşuna ymtylýardy. Turkiýe Gresiýadaky Egeý deňzindäki adalary almak maksady bilen oňaýly ýagdaýa garaşýardy. Italiýa Albaniýa çenli basyp alan ýerlerinden el çekenokdy. Russiýa bilen Angliýa Turkiýany Germanlaryň agalygyndan aýyrjak bolýardy. Sofiýada, Buharestde we Afinada Antanta bilen awstriýa-german blogynyň arasynda syýasy agalyk üçin aldym berdimli söweşler bolýardy. Awstriýa Serbiýadan öç almak üçin amatly ýagdaýa garaşýady. Serbiýa Ýugoslawlary Awstro-Wengriýadan azat etjek bolýardy. Russiýa Serbiýa kömek berýärdi. Şu ýagdaýyň netijesinde Awstriýa bilen Russiýanyň arasynda uruş başlanmagyna mümkinçilik bardy. Awstriýa Germaniýadan Sanksiýadan almasa, ol Serbiýa garşy urşa başlap bilmezdi. Eger-de şu ýagdaý bolaýan ýagdaýynda onda Germaniýa urşy başlanmaga sebäp bolardy. Fransiýa Russiýanyň tarapdary bolupdyr. Sebäbi Fransiýa Germaniýadan howatyrlandýardy. Angliýa Fransiýa garşy söweşmekde kömek berýärdi. Balkan döwletleri umumy Ýewropany partladyjy serişde bolup durdy.

1914-nji ýylyň ýazyna iki tarapyň diplomatik toparlary öz pozisiýalaryny urş agarşy berkidipdirler. 1914-nji ýylyň Iýun aýynda Nikolaý II bilen Rumyn koroly Konstansiýada duşuşyk geçirende Sozonof Rumyniýany Antanta bileleşigine birleşdirmek üçin köp iş bitiripdir. Awstriýa German blogy öz gezeginde Bolgariýany öz tarapyna çekmek üçin synanyşýardy. Şunuň netijesinde Tursiýa bilen Bolgariýanyň ýakynlaşmagyny isleýärdi we olaryň kömegi bilen Antanta bileleşigine garşy çykyş etjek bolýardy. Esasan hem Serbiýa.

Rumyniýa bilen Wengriýanyň arasynda Transilwaniýada ýagdaý has hem ýitileşýär. Germaniýa Rumyniýany her hili ýol bilen öz tarapyna saklajak bolýardy. Şonuň üçin Germaniýa, Wengriýa, Transilwant Rumynlara egilşik etmekligini sorady. Erugersog Frans Ferdinand şol

nukdaý nazarda durýady. Awstriýallar bilen Wengerlar biri-birine egilşik etmeýärdi hem-de äsgermeýärdiler. Wilgelm bilen frans Ferdinandyň arasynda bolan gepleşigiň (Konopişde 1914nji ýylyň Iýun aýynda) netijesinde diplomatik programmasy düzülipdir: I-den Rumyniýa bilen ýakynlaşmak, II-den Bolgariýanyň Turkiýa bilen ýakynlaşmagy, III-den Rumyniýa bilen Bolgariýanyň ýaraşmagy.

Germaniýa garşy urşa taýýarlykda Antanta uzak gündogarda harby berkitmeleri döretmelidi. Esasan hem bu mesele Russiýa bilen Angliýanyň önünde durýardy. 1907-nji ýylda Ýaponiýa bilen Russiýanyň arasynda şertnama baglanşylýar. Emma sertnama baglanşylsada Ýaponiýa bilen Russiýanyň arasynda girizilen gapma-garşylyk bolupdyr. Şol şertnama boýunça 1907-nji ýylda olar Mançužuriýany bölüpdiler. Eger-de Angliýa Rus-Ýapon urşundan soň, Ýaponiýanyň tarapdary bolsa onda ABŞ ony özüniň has howply duşmany hökmünde garapdyr. “Portsmut” parahatçylyk şertnamasy baglanyşylmanka 1905-nji ýylyň Iýul aýynda Ruzwelt Ýaponiýa Koreýanyň üstünden agalyk etmeklige rugsat berdi. Onuň ýerine bolsa ýapon hökümeti Filipin adalaryna ýöriş etmekden el çekmeli bolupdyr. Soňky ýagdaýlar Russiýa bilen Ýaponiýa Mançužur ýerlerinde öz agalyklaryny deň ýöredýärdi. 1911-nji ýylda Hytaýda buržuaz demokratik rewolýusiýa bolýar. Ýapon hökümeti Hytaýyň bu ýagdaýyndan howatyrlyanýar. 1-nji gezek ruslar bilen interwensiýa barada şol wagtky Ýaponiýanyň harby işgäri Kasura hem-de harby ministry Isimota hödürläpdir. Isimota rus harby agentine interwensiýa baradaky meselede gepleşikleri geçirmek üçin ghegeneral Tanokany iberipdir. Soňky gün Tanoka ruslara bilelikdäki ýaraglanma meýilnamasyny hödürläpdir. Ýaponiýanyň daşary işler ministrliği Kasura bilen Ýamagatanyň syýasatyna garşy garaýardy. Interwensiýa gurmak başa barmady. Angliýanyň Hytaý bilen gyzyklanmasy inlis-ýapon gapma-garşylygyna getiýar. Ýöne Germaniýa garşy

söweşde Angliýa Ýaponiýa bilen aragatnaşyk saklamak gerekdi. 1911-nji ýylyň Iýul aýynyň 13-ne Angliýa bilen Ýaponiýanyň arasynda täzedan bileleşik döreýär.

1912-nji ýylda Angliýa Hytaýyň içki gapma-garşylyklary bilen peýdalanyp, Tibeti öz agalygyna öwürmek maksat edinýär.

Uly üýtgeşmeler Mongoliýada hem bolup geçýär. Hytaý monarhiýasynyň ýykylmagy bilen Mongol hökümdary (Hututda) Hytaýa boýun egmekden boçyrýar. 1912-nji ýylyň Noýabr aýynyň 13-ine ol Russiýa bilen şertnama baglaşýar.

Russiýa bütinleý diýen ýaly Tibeti Angliýanyň garamagyndalygyny ykrar edipdir. 1907-nji ýyldaky şertnamany üýtgetmek barada gepleşikler alynyp barylýardy. Angliýa hemöz gezeginde Russiýanyň daşary Mongoliýadaky bähbidini ykrar edipdir. Gündogar içerki Mongoliýa Russiýanyň garamagynda Ýaponiýanyň agalygyna düşýär. 1913-nji ýylyň Noýabr aýynyň 5-ine Russiýa Hytaýdan Mongoliýany özüniň bir welaýaty hökmünde ykrar etdi.

Angliýa bilen Russiýa Germaniýa garşy urşa taýýarlyk göreýärdiler. Uzak gündogar baradaky meselede olar el çekýär. I Jahan urşunyň başlanmagy bilen olaryň uzak gündogarda Ýaponiýadan garaşlylygy has hem güýçlenipdir.

Halkara göreşleriň netijesinde esasy garşydaşlar Angliýa bilen Germaniýa bolupdyr. 1914-nji ýylda uruş başlanýar. Emma 1913-nji ýylda we 1914-nji ýyllaryň başlarynda Britan diplomatiýasy öz güýjüni inlis-german gapma-garşylyklaryň ýatırmaklyga gönükdirdi. 1898-nji ýylyň Awgust aýynyň 30-na Portugal koloniýalaryny bölmek barada baglanyşylan şertnama arhiwden çykarylyp, Germaniýanyň bähbidine üýtgedilipdir. Indi bütin Angola Germaniýa degişli edlipdir. Ýöne şol wagtky şertnamada diňe Angolanyň bir welaýaty degili edlipdir. 1913-nji ýylyň Maý aýynda korol Georg V Berlinde bolan döwründe bu gepleşikler gutarnykly çözülýär.

Gutarnykly gepleşikler 1914-nji ýylyň Iýul aýynyň ahyryna çenli I Jahana urşuna birnäçe gün galanda çözülipdir.

Bagdad ýoly baradaky mesele şol Portugal koloniýalary meselesi bilen bilelikde alynyp barylýpdyr.

Tema: Täze Galkynyş we beýik Özgertmeler zamanasynda Türkmenistanyň halkara gatnaşyklary.

Türkmenistan öz garaşsyzlygynyň ilkinji günlerinden başlap, özboluşly daşary syýasatyny ýöretmäge girişdi. Ol ähliumumy ykrar edilen halkara ýörelgelerden ugur alyp, dünýäniň ýurtlary bilen hoşniýetli gatnaşyklar açmaklyga ýykgyň edýändigini äşgär edip, “Açyk gapylar” syýasatyny ýöredip başlady. Biraz soňra Türkmenistan özüniň hoşniýetli bitaraplyk ýörelgesine eýermek isleýändigini ygylan edip, öz daşary syýasatyny hut şu esaslarda amala aşyrmaga girişdi.

Bitarap Türkmenistan halkara hukugynyň deňhukukly subýekti bolmak bilen halkara gatnaşyklaryny giňişleýin ýola goýmaga girişdi. Bu prosese döwletiň bitaraplyk status aýratyn depgin berdi. Taryhy nukdaýnazardan garanyňda, örän az möhletde Türkmenistan halkara gatnaşyklar ulgamynda öz mynasyp ornuny eýelemekligiň hötdesinden geldi.

Häzirki döwürde Türkmenistan dünýäniň 129 sany döwletleri bilen diplomatik gatnaşyklar saklaýar. Türkmenistan 40-dan gowrak halkara guramalarynyň agzasydyr. Türkmenistanyň diplomatik ilçihanalary we konsullyk gullyklary dünýäniň 30-a golaý döwleterinde hereket edýär. Halkara guramalarynyň birnäçesinde Türkmenistanyň wekilleri işleýär. Türkmenistanyň özboluşly daşary syýasaty, onuň hemişelik Bitaraplygy dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan häzir doly goldanylýar. Türkmenistan Merkezi Aziýa sebitinde howpsuzlygy üpjün etmekligiň we geosyýasy deňagramlylygynyň saklanmagynyň esasy girewiniň biri hökmünde ykrar edildi. Türkmenistanyň hemişelik

Bitaraplygynyň dine onuň özi üçin bähbitli bolman, eýsem, bütin sebit üçin şeýle bähbidiniň barlygy Türkmenistanyň halkara abraýynyň barha ýokarlanýandygynyň esasy sebitleriniň biridir. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan parahatçylykly we parasatly daşary syýasatynyň esasy ugurlarynyň biri ýakyn goňşy döwletler bilen dostluk-doganlyk gatnaşyklaryny saklamak, hyzmatdaşlygy ösdürmek, birek-birege hormat-sarpa goýup, mähirli aragatnaşyklarynyň iň oňat däplerini ösdürmek bilen bagly bolup durýar. Halkara gatnaşyklarynda öz ornuny barha berkidýän we özüniň täsirini artdyryýan Bitarap Türkmenistan her bir döwletiň, sebitiň ýa-da yklymyň özboluşly ýagdaýyny nazara almak bilen, hyzmatdaşlygyň çäklerini giňeldýär.

Şeýle ýörelgeler Türkmenistanyň Prezidentiniň amala aşyryýan daşary ýurtlara resmi saparlarynda, onuň geçirýän ýokary derejeli duşuşyklarynda we gepleşiklerinde hem aýdyň ýüze çykyar. Olaryň anyk görnüşleri hem dünýä, sebit we döwletara hyzmatdaşlygy nukdaý-nazaryndan we geljege hem-de ösüşe gkdürilen wajyp başlangyçlardyr, teklipler görnüşinde öňe sürilýär. Döwlet baştutanymyz gysga wagtyň içinde dünýäniň dürli yklymlarynda ýerleşen ençeme ýurtlarda bolup, işjeň hereket etmek bilen Türkmenistanyň ägirt uly hyzmatdaşlyk kuwwatynyň bardygyny görkezdi. Indi Türkmenistan diýlende, ilkinji nobatda onuň reformator Lideri, Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ady tutulýar. Doganlyga we dostluga eýerýän türkmen diplomatiýasy iki taraplaýyn bähbitlere doly laýyk gelmek bilen bir hatarda, tutuş sebitde parahatçylygy we howpsyzlygy üpjün etmegiň maksatlaryna hyzmat edýär. Bu babatda Türkmenistan özüniň Bitarap döwlet hökmündäki halkara hukuk borçnamalaryny gyşarnyksyz ýerine ýetirýär. Türkmen halkynyň gadymy diplomatik gatnaşyklary Türkmenistanyň Garaşsyzlyk eýýamynda aýratyn many- mazmuna eý boldy.

XXI asyryň başynda dünýäniň ähli ýurtlary Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan bilen dostlukly hyzmatdaşlygy ýola goýmaga başladylar. Ynsanlary bir-birine birleşdirmе başarnygynyň hiç bir döwürdäkä meňzemeýän usulynyň-täze syýasy usulyň üsti açyldy. Bu syýasat- dostluk syýasaty. Biziň ýurdumyzyň alyp baryan dostluk syýasaty adamlary agzybir, pikirini bir etmek üçin ýürekleri birleşdirmelidigini dünýä subut etdi.

2008-nji ýylda BMG-niň öňüni alyş diplomatiýasynyň sebit merkezi açyldy. Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň beýik başlangyçlary esasynda Türkmenistanda BMG- niň öňüni alyş diplomatiýasynyň Merkezi Aziýa boýunça merkeziň açylmagy, şeýle hem her bir meseläni diplomatik ýollar arkaly çözmegi ileri tutmagy atababalarymyzyň paýhasynyň häzirki zamanda has kämil görnüşidir. Hormatly Prezidentimiz diplomatik korpusynyň wekilleriniň wezipesini we borjyny takyk beýan etdi. Anýk we aýdyň ýollarda ýöremek ýeňil bolýar. Beýleki tarapdan bolsa, häzirki döwürde dünýä tejribesinde özüne ymykly abraý gazanyp bilen türkmen diplomatiýasynyň taryhyny öwrenmek zerurdyr.

Türkmenistan ygtybarly we jogapkärli hyzmatdaşdyr. Munuň şeýledigini Hormatly Prezidentimiziň Germaniýa, Awstriýa, Bolgariýa, Birleşen Arap Emirliklerine, Horwatiýa, Fransiýa döwletlerine saprlary hem aýdyň görkezdi. Bu gün dünýäniň ünsi Türkmenistanda, GDA döwletleriniň ünsü-de ,Türkmenistanda. Hytaý, Horwatiýa, Koreýa, Hindistan, Päkistan, Türkiýe, arap dünýäsi... Amerika... Paýtagtymyzda Birleşen Milletler Guramasynyň Merkezi Aziýada öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkeziniň açylmagy-da dünýä ýurtlarynyň Türkmenistana bildirýän ynamynyň netijesidir. Türkmenistan halkara düzgünnamalaryna ygrarlydyr.

Täze Galkynyş we Beýik özgertmeler zamanamyzda Türkmenistanyň Prezidenti 2010-njy ýylyň 18-nji fewraly

Türkmenistanda diplomatik gullugynyň işgärleriniň gününü dabaraly belläp geçmeklik baradaky karary kabul etdi.

Türkmen diplomatiýasy bu günki gün has kämillşedi. Bu ösýän döwletde hökmany bolmaly ýagdaý. Türkmen halkynyň beýik taryhynyň bolşy ýaly, türkmen diplomatiýasynyň hem şöhratly taryhy bar. Milli ýazuw gymmatlyklarymyz şeýle zatlar hakynda giňişleýin maglumat berýär.

EDEBIÝAT

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. - Aşgabat, 2007.

2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.

3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.

4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.

5. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygyndysy. I tom - Aşgabat, 2007.

6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. - Aşgabat, 2007.

7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Halkyň saýlany we ynam bildireni. - Aşgabat, 2007.

8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. - Aşgabat, 2007.

9. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.

10. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.

11. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-jı goýberiliş. - Aşgabat, 2008.

12. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.

13. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.

14. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň

dermanlyk ösümlikleri. - Aşgabat. 2009.

15. Ata arzuwyny amala aşyrýan agtyk. – Aşgabat. 2009.

16. Beýik Özgertmeleriniň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. – 2-nji göýberiliş, Aşgabat, 2009.

17. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň IV çagyryşynyň birinji maslahatynda eden Çykyşy (2009-njy ýylyň 9-njy ýanwary). – Aşgabat, 2009.

18. Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysy Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň döwlet howpsuzlyk geňeşiniň giňeldilen mejlisinde Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 21-nji ýanwary). // Türkmenistan. 2009. 22-nji ýanwar.

19. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 15-nji fewraly). – Aşgabat, 2009.

20. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň diplomatik korpusy bilen geçiren maslahatynda Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 18-nji fewraly). // Türkmenistan. 2009. 19-njy fewral.

21. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulular maslahatynda Sözlän sözi (Türkmenabat, 2009-njy ýylyň 6-njy marty). // Türkmenistan. 2009. 9-njy mart.

22. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň EKO-nyň ýokary derejedäki 10-njy ýubileý duşuşygynda eden Çykyşy (Tähran, 2009-njy ýylyň 11-nji marty). // Adalat. 2009. 13-nji mart.

23. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň GDA ýurtlarynyň daşary işler ministrleriniň geňeşiniň mejlisindäki Çykyşy (Aşgabat, 2009-

njy ýylyň 10-njy apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 17-nji aprel.

24. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygy üpjün etmekde onuň hyzmaty“ atly ýokary derejedäki Halkara maslahatynda Sözlän sözi. (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 23-nji apreli). // Türkmenistan. 2009. 24-nji aprel.

25. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Aral kölüni halas etmegiň halkara gaznasyna esaslandyryjy döwletleriň baştutanlarynyň sammitinde Sözlän sözi. (Almaty. 2009-njy ýylyň 28-nji apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 8-nji maý.

26. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.

27. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Awaza“ milli syýahatçylyk zolagynda ilkinji desgalaryň açylyş dabarasynda eden çykyşy. (2009-njy ýylyň 15-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.

28. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy. Halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. // Türkmenistan. 2010. 10-njy maý.

29. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulularynyň maslahatynyň mejlisinde sözlän sözi (Daşoguz, 2010-njy ýylyň 14-nji maýy). // Türkmenistan. 2010. 15-nji maý.

30. Turkmenistanyň hemişelik bitaraplygy. Syýasy – hukuk dokumentleriniň ýygındysy. - Aşgabat, 2005.

31. Türkmenistanyň Konstitusiýasy. – Aşgabat, 2008.

32. Garaşsyz, Hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Harby Doktrinasy. – Aşgabat, 2009.
33. История дипломатии. М. 1970
34. Чичерин Г.В. Статьи и речи по вопросам международной политики. М. 1961.
35. Дипломатический словарь. М. Наука. 1984.
36. Зорин В.А. Основы дипломатической службы. М. 1977.
37. Ковалев А.Г. Азбука дипломатии. М. 1947-1988.
38. Внешняя политика капиталистических стран. М. 1987.
39. Внешняя политика стран социализма. М. 1989.
40. История стран Европы и Америки. (Средние века, новое и новейшее время) М.1986.
41. История стран Азии и Африки (Средние века, новое и новейшее время) М.1984.
42. Чубарян А.О. От декрета о мире к стратегии мира в 80-е гг. М. 1987.
43. Международные отношения. М. 1976.
44. Левин А.Б. Международное право: внешняя политика и дипломатия М. 1981.
45. Тункин Г.И. Теория международного права. М. 1970.
46. Международное право. М. 1981.
47. Ломагии Н.А. Международные отношения и анализ внешней политики. Санк-Петербург 2001.
48. Теория международных отношений. КЕНБУС.М. 2002.

Mazmuny

Giriş.....	7
Gadymy Gündogar ýurtlarynyň halkara gatnaşyklary.....	9
Gündogar ýurtlarynyň orta asyr halkara gatnaşyklary.....	14
XIX asyryň birinji ýarymynda Eýranda, Owganystanda we Orta Aziýada halkara gatnaşyklary.....	24
1813-nji ýylyň Gülistan ýaraşygy.....	29
Angliýa we täze rus-eýran urşy. 1828-nji ýylyň Türkmençäý ýaraşygy.....	31
1838-nji ýylyň Hyrat meselesi.....	34
Krym urşunyň ön ýanynda halkara ýagdaýy.....	37
1875-1877-nji ýyllarda Gündogar krizisi.....	41
1877-1878-nji ýyllardaky rus-türk urşy.....	47
XIX asyrdä Ýewropa döwletleriniň kolonial basybalyslary...	49
Uzak Gündogar meselesiniň çylşyrymlaşmagy.....	53
Dünyäni paýlaşmak ugrundaky göreşiň tamamlanmagy.....	58
XX asyryň başynda Türkiýe we Balkan ýerleri ugrundaky Antanta bilen Awstro-german birleşmesiniň göreşi.....	64
I Jahan urşunyň ön ýanynda gündogar ýurtlarynyň halkara gatnaşyklary.....	68
Täze Galkynyş we beýik Özgertmeler zamanasynda Türkmenistanyň halkara gatnaşyklary.....	72
Edebiýat.....	76